

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ

PALAEOGRAPHIA

A diplomatika köre feloszlik két nagy tárgykörre: a belső és külső tulajdonok tanára. Mit foglalnak ezek magukban?

A külső tulajdonokról szóló résznek legfőbb tárgya a *paleográfia*, a régi írástan. Ennek kettős a feladata: egyrészt az írott emlékeket külső mivoltuk, habitusuk szerint megérteni tanít; másrészt pedig annak segítségével tudjuk azokat megfejteni, elolvasni és írásuk alapján megítélni. Az az eredmény, amelyre paleográfiai vizsgálat alapján jutunk, még természetesen nem elegendő valamely írott emlék értékének, különösen történelmi, kútfői becsének megállapításához, ki kell ezt egészítenie a belső tartalom, a szöveg vizsgálatának, legyen az az emlék oklevél, történelmi kútfő vagy bármely írott mű. De ezen belső, tartalmi vizsgálatot meg kell előznie a paleográfiai vizsgálatnak és értékelésnek, ha oly emlék értékelésével foglalkozunk, mely írva van s ami tudományos vizsgálatra alkalmas anyag. Eképpen a paleográfia fontos segédtudománya az *eredeti* forrásokkal dolgozó diszciplínának, minők pl. a történelem, a jogtudomány története, a filológiai kapcsolatban az irodalomtörténettel stb. De mindezen diszciplínák között nincs egy sem, mellyel oly szoros kapcsolatban volna, mint a diplomatikával, az oklevelekről szóló tannal, mert nincs történelmi emlék, amelynél a külső grafikai tulajdonok, az emlék anyaga, írása, a hitelesség szempontjából oly szerepet vinne s annyira összefüggne a belső tartalom értékelésével mint az oklevélnél; ez a biztos talaj, amelyre az oklevél-vizsgálat többi részeit építeni lehet; diplomatikai ismereteknek alapja a paleográfia.

De éppen azért, mert paleográfiai ismeretek nemcsak oklevelek megértéséhez és megítéléséhez, hanem számos más eredeti írott forrásokból merítő diszciplína műveléséhez is szükségesek: az előadások, bár első sorban az oklevelek tanának igényeit veszik tekintetbe, ki fognak terjeszkedni kéziratok, kódexek paleográfiájá-

ra is, tehát oly ismeretekre, melyeknek elsajátítása eredeti forrásokból dolgozók vagy pl. könyvtárnoki, levéltárnoki pályára lépők számára szerfölött kívánatos.

A paleográfia irodalma

Mielőtt a tulajdonképpeni paleográfiai ismeretekről volna szó, rövid áttekintés szükséges a paleográfia irodalmáról és segédkönyveiről.

A diplomatika története szorosan összefügg a paleográfia fejlődésével, a két rokon segédtudomány mondhatni a XIX. sz. derekáig együtt halad; ekkor kezd szétválni. Megjegyzem, hogy itt csak a minket közelebbről érdeklő latin paleográfiai irodalomról lesz szó; tehát nem az írás általános fejlődéséről, keleti és egzotikus népek írásáról, aminek vizsgálata voltaképpen az illető nyelv filológiájába tartozik, és nincs szó az archeológia körébe vágó epigrafikus írásokról. Az egész kollégium a latin paleográfia körében marad; ez érdekel bennünket kiválóan a középkori emlékek, kéziratok, oklevelek megértése szempontjából, a mint hogy egyáltalában az egész diplomatikát a középkori stúdiumok körébe vágó diszciplínának szoktuk tekinteni.

Az igazi tudományos latin paleográfiai irodalom tényleg a diplomatika irodalmával indul meg. *Mabillon* „De re diplomatica libri VI.” (1681) című műve az első, amely a latin írás fejlődését tudományos alapon vizsgálja. A diplomatika viták szülötte, s ez a körülmény az első paleográfiai termékeken is meglátszik. *Papenbroch* (1675) megtámadott bizonyos írásokat, *Mabillon* azokat diadalmasan megvédte s ezzel megalapította a diplomatikát és ennek a paleográfiával való kapcsolatát.

Mabillon kezdeményezése további kutatásokra buzdított, melyek kiegészítették az általa összegyűjtött anyagot. Így Spanyolországban *Perez* („Dissertationes ecclesiasticae de re diplomatica”, Salamanca, 1688), Angliában *Madox* („Formulare Anglicanum”, Oxford, 1702), Olaszországban *Maffei* (Istoria diplomatica che serve introduzione dell’arte critica in tal materia, Mantua, 1727), Németországban különösen *Bessel* („Chronicon Gottwicense seu annales ... monasterii Gotvicensis ordinis Sancti Benedicti”, 1732) járultak igen sok paleográfiai anyagot a *Mabillon*

által közölthöz. Különösen érdemes mű Maffeié, aki főleg a régi VIII. századig terjedő kor átmeneti írásaihoz adott sok újat és *Bessel*-é, aki behatóan foglalkozott régi írott kódexekkel is („De codicibus manuscriptis”) s az írás fejlődését a XIII. századig, II. Frigyes császár koráig kiterjesztette.

Paleográfiai kutatások és új anyag felderítése terén a XVIII. században és a következőnek elején Franciaországot illeti meg a vezető szerep. Ott volt meg igazán az érdeklődés a tárgy iránt és ott maradt meg az anyag a legrégebb Meroving korig a VI-VII. századig visszamenőleg ritka gazdagságban. A legnagyobb munka ezen téren Dom *Toussain* és Dom *Toussin* „Nouveau Traité”-je (1750-1765). Rengeteg paleográfiai anyag; de meghatározásai ingadozóak, kritikája gyarló, az írásokat karakterük, formájuk, alkalmazásuk szerint végtelen sok fajra, nemre osztják a világosság és az áttekinthetőség rovására. A paleográfia és diplomatika iránt való nagy érdeklődésre mutat, hogy a nagy mű még megjelenése idejében németre is lefordított és kilenc kötetben „Neues Lehrgebäude der Diplomatik” címen 1759-69 között megjelent.

Míg Franciaország az anyag felkutatása és közzététele terén tűnt ki, addig a németek annak rendszerbe szedése, új szisztémák alkotása által praecelláltak. Ezek közt az első *Gatterer*. Diplomatikai kézikönyve („Elementa artis diplomaticae”, Göttinga, 1765) keretében megalkotta az ún. Linnéismus graphicust, vagyis Linné természettudományi osztályozását átvitte az írásokra. Felállított az írásban regnumokat, ezekben classisokat, ezekben ordokat, ezek ismét seriesekre, ezek partiokra, majd genusokra s végül specieseekre s ezeknek latin és egyéb írók és tudósok után neveket adott, mint ahogy Linné tette az állat- és növényvilággal. Ez a képtelen gondolat, mely a túlságba vitt rendszer-keresést képviseli, nem is akadt követőkre. *Gatterer* közvetlen tanítványa és göttingai tanszékén utódja *Schönemann* („Versuch eines vollstandigen Systems der Diplomatik”, 1801-1802) elveti a száz és száz fajra való osztást s igen helyesen, ami lényegében ma is elfogadható, így osztályozza a latin írást: majuscula (*capitalis, uncialis*), minuscula (*minuta erecta, minuta curziva*). Ő ismerte fel először egyrészt, hogy minden eddigi oklevéltani könyvben igen laza az összefüggés a paleográfia és a szorosabban vett diplomatika között, s

hogy a két kört egymással szorosabb szervei kapcsolatba kell hozni; másrészt pedig hogy a paleográfiát, mint önálló, külön ismeretkört a diplomatikától függetlenül is lehet és kell művelni.

Úgy a diplomatikai, mint a paleográfiai tanulmányokra új korszak, a virágzás kora következett be a XIX. század elején. A nagy állami átalakulások, a társadalmi változások, előjogok megszűnése maguk után vonták az oklevelek gyakorlati értékének alábbszállását s másrészt a kritikai történetírás, mely ekkor ébred, felismerte azoknak és egyéb írott emlékek értékét. Ez magával vonta, szükségessé tette a paleográfia intenzív művelését. Franciaországban létesül éppen középkori és első sorban paleográfiai stúdiumokra 1821-ben az „École des Chartes”, Németországban u. e. tájon a „Gesellschaft für altere deutsche Geschichte”, melynek eredménye a „Monumenta Germaniae Historica” nagyszerű vállalata. Mindkettőnek igen nagyok az érdemei a paleográfiai anyag összegyűjtése, közzététele és feldolgozása terén.

Először Franciaország gondolt kézikönyvek, facsimilés kiadványok közzétételére; ilyenek *Vailly* *Éléments de Paléographie* (1838), mely diplomatikai tartalma mellett túlnyomó részben paleográfia. Kis kézikönyv: *Chassant* „Paléographie des chartes et des manuscrits du XI-XVII. siècle”, először 1839-ben s azóta sokszor; ugyancsak őtőle „Dictionnaire des abreviations latines et française du moyen age” először 1846-ban és az első dísz facsimile-kiadás a *Silvestre*-féle „Paléographie universelle” (1839-41).

Ez időtől kezdik meg Schönemann hirdett nézetét megvalósítani, s a diplomatikát a paleográfiától részben különválasztva, az utóbbit önállóan is művelni, mégpedig háromféle kiadványok által. Ezek: összefoglalók és kézikönyvek, facsimile-kiadások és speciális kutatások a paleográfia egy-egy tárgyáról. A két előbbi csoport főbb és újabb termékeiről az alábbiakban röviden lesz szó, a speciális kutatások főbb termékeiről pedig az illető részeknél lesz említés.

Németország egy kissé később lépett fel a paleográfiai irodalomban, mint a franciák. *Ebert* munkája, „Handschriftenkunde” (1825) ugyan elég korai mű, de tartalma aránylag szegényes, szól az írás (Schreibwesen) különböző fejezeteiről,

az íróanyag történetéről, a régi könyvtárakról stb., de magáról az írásról, annak fejlődéséről, tehát a paleográfiában a legfontosabbról semmit. A paleográfiai tanulmányok egyetemeken, főiskolákon ugyan szépen haladtak, facsimile-kiadványok is szép számmal jelentek meg, sőt 1855-ben létesült a bécsi „Institut für Österreichische Geschichtsforschung” is, mely az École des Chartes mintájára szintén a középkori történeti kutatásokhoz szükséges diszciplínák s első sorban a paleográfia művelését tűzte ki célul, csakhogy sokkal intenzívebb módon mint a párizsi intézet, de még mindig hiányzott egy összefoglaló kézikönyv, amely az írás fejlődését s egyéb szükséges tudnivalókat rövid áttekintésben adta volna elő. Ennek a szükségletnek kívánt eleget tenni *Wattenbach*, mikor 1869-ben kiadta „Anleitung zur lateinischen Paleographie” c. rövid kis vezérfonalát, mely azóta négy kiadásban látott napvilágot. Igény nélkül fellépő kis vázlat, mely későbbi kiadásában 42 oldalon adja elő a latin írás főbb fajait és ismerteti a reájuk vonatkozó irodalmat; de különösen becessé teszi a kis füzetet az autografált rész, amelyben a kiváló tudós minden betű változásait előttünteti, s ahol a régi írásoknak egyéb grafikai sajátosságait, a rövidítéseket, a szóelválasztást, az interpunkciót s a számjegyeket magyarázza meg. Ez ugyan csak vázlagszerű dolog, de annál kitűnőbb másik nagy műve, „Das Schriftwesen im Mittelalter”, mely először 1871-ben és harmadszor 1896-ban jelent meg. Ez valósággal alapvető munka, amely a régi írásmesterségről, mindenemű ágazatairól teljes felvilágosítást ad. Az írás fejlődésén kívül (melyről az említett kézikönyv szól) a paleográfia legfontosabb kérdéseit kimerítően tárgyalja a mű, így pl. szól minden tárgyról, ami a kéziratok külső kiállításával összefügg: íróanyag, íróeszköz, írásművek formája, a könyv- és festés technikai kivitele, a régi könyvipar minden vonatkozásairól, a könyv- és levéltárak berendezéséről, amennyiben ezek a régi írással (*Schriftwesen*) egybefüggnek. Mindez egykorú, megbízható adatokkal van megvilágítva. Némileg *Wattenbach* mintájára írta meg *Rockinger* „Zum bairischen Schriftwesen im Mittelalter” c. dolgozatát (1872) mely ugyanazt a tárgyat egy szűkebbre határolt területen intenzívebben világítja meg.

Természetes, hogy újabb speciális diplomatikák kiadói az illető korszak paleográfiáját is behatóan tárgyalták, igaz hogy csak a diplomatikai anyag felhasználásával, míg Wattenbach talán túlnyomóbb mértékben kéziratokból merített. E tekintetben mintaszerűnek mondható *Sickel* speciális diplomatikája az első Karolingok okleveleiről (1867). Amit ő a kor okleveleinek külső tulajdonairól, az anyagról, írás fejlődéséről, a rövidítésekről, interpunkcióról és más grafikai momentumokról elmond, tisztán a korszak eredeti oklevelei alapján, az számot tesz a szorosabban vett paleográfia történetében.

Mint összefoglalás, paleográfiai eredmények foglalatosa első helyen áll *Bresslau* kitűnő könyve „Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien” (1889), melynek tekintélyes része az oklevelek külső tulajdonaival, tehát a paleográfiával foglalkozik, csak oklevelek alapján. A legújabb összefoglalás, mely 1906-ban jelent meg, az Alois *Meister*-féle „Grundriss der Geschichtswissenschaften”-ban található, mely kétkötetes vállalatnak az a célja, hogy a történelem tudományos műveléséhez szükséges diszciplínákat és tudnivalókat, az irodalom pontos feltüntetésével, a legújabb tudományos eredmények alapján adja elő rövid foglalatban. Így találunk benne dolgozatokat, a legkiválóbb szakemberek tollából, a történelmi módszerről, a latin paleográfiáról, elő van adva az uralkodók, pápák, magánegyének diplomatikája, a kronológia, szfragisztika, heraldika, a történelmi földrajz, a német történelem kútfői, a német gazdaság- alkotmány- jog- és egyháztörténet. A paleográfiai rész *Bretholz* brünni levéltárnoktól való, ki a feladatot a legsikeresebben oldotta meg.

Nemcsak Németország gondoskodott ily összefoglaló kompendiumról; ilyenek számos országban – mindig az illető speciális viszonyok kiemelésével – láttak napvilágot. Ilyen pl. Angliában *Thompson* nagy műve „Handbook of Greek and Latin Palaeographie” (1894), mely a legkitűnőbb vezérfonal a görög és latin paleográfiához. Franciaországban: *Prou* „Manuel de paleographie latine et française du VI. au XVII. siècle” (1892); inkább németalföldi és belga anyagot vesz tekintetbe *Reusens* „Éléments de paleographie”-ja (1899), melynek *Prou*-éval együtt az az előnye, hogy nem szakítja meg a tárgyalást a középkor végével, hanem az írást az

újkorig, a XVIII. századig tárgyalja. Természetes, hogy *Giry* „Manuel de diplomatique” (1894), mely a Bresslauéhoz hasonló célú összefoglalás, főleg francia szempontból, a paleográfiára szintén bőven kiterjeszkedik.

Olaszországnak egy kitűnő kézikönyvet köszönhetünk. *Paoli* Cesare „Programma di paleografia latina e diplomatica” (1883-tól a paleográfiai rész 3. kiadásban 1902-ben jelent meg.) Ez németre is lefordítottán *Lohmeyer* által („Grundriss des lateinischen Paleographie und der Urkundenlehre”) rendkívül el van terjedve.

Ezen kompendiumok mellett, melyekből csak a legelterjedtebbek s legjobbak említvén, a paleográfiai ismeretek elterjedése és tisztázása az egyre kitűnőbb technikai eszközökkel, a fotográfia újabb meg újabb vívmányaival készült facsimilekiadványoknak köszönhető. Minthogy a paleográfia oly tudomány, mely a szemléleten, az autopszián alapul, ily táblák nélkülözhetetlenek, s a tudomány igazi virágzása attól a kortól datálódik, hogy a technika a lehető leghívebben, a fénynyomat segítségével tudja visszaadni, minden változtatás nélkül az írás karakterét.

Néhány nevezetesebb külföldi gyűjtemény:

1. Angliában. A *Palaeographical Society* kiadványai 1873-1894. És az új társaság kiadványai. *Bond, Thompson, Warner* kiadványai. Nagy állami publikációk.

2. Franciaországban. Itt a paleográfia nagymestere, *Deslisle* vezet. Legkitűnőbb kiadványai a régi autografikus módon készülteken kívül „Musée des archives départementales” 1878 (60 tábla VII-XVIII. sz.), „Recueil des facsimilés á l’usage de l’École des Chartes” (1880-87) 101 tábla, „Album paleographique” – *Chatelain, Prou* kiadványai.

3. Olaszországban. *Monaci* 1881-92 „Facsimili di antichi manoscritti” 100 tábla iskolai célokra. Ugyancsak őtőle „Archivio paleografico Italiano” (3 kötet), *Vitelli-Paoli*: „Collezione Fiorentina” (befejezve 1897-ben) 100 táblával. – „Diplomi imperiali e reali delle cancellerie italiane” 1892-től. Általában újabban, kivált a St. Gallen-i és liégei kongresszusok határozatai alapján igen fellendült egyes kódexek facsimile kiadása.

4. Németország. *Monumenta Graphica Sickel*-kiadvány az első, amely a fotópatiai eljárást alkalmazta 1859-től. A befejező 10 füzet, már jobb technikával, 1882.

Riebertől (200 facsimile). Iskolai célokra legjobb az *Arndt* által alapított „Schrifttafeln zur Erlernung der lateinische palaographie”. Csak kéziratokról, 1-2 oklevéllel. Az újabb, most már három füzetre nőtt 107 táblát tartalmazó kiadást (legutolsó 1903-ban) *Tangl* rendezte. Ehhez hasonló célú a *Steffens* által Freiburgban 1903-ban megindított és 1906-ban befejezett „Lateinische Palaographie” 100 táblával.

A legszebb, legnagyobb szerű kiadványok egyike a *Chroust* által 1899-ben megindított *Monumenta Palaeographica*, mely 6 kötetre van tervezve, közel 500 táblával.

A nagyszámú oklevél-facsimilék közt a legnagyobb szerű a *Sybel-Sickel* féle „Kaiserurkunden in Abbildungen” (1880-91) 331 tábla. Elsősorban diplomatikai célú kiadvány.

Egyes speciális érdekű publikációról a paleográfia illető fejezeteinél lesz szó.

Az anyag, amire írtak

Annak a paleográfiának, mely a középkori könyvek és oklevelek írását és anyagát vizsgálja, nem lehet feladata ismertetni azt a sokféle anyagot, mely az ókor legrégebb idejétől kezdve az írás céljaira szolgált. Az állat-növény-ásványvilág legkülönbözőbb termékei szolgáltak írás felvételére. A fa levelére és háncsára való írástól vette volna nevét S. Isidorus és Servius szerint a *liber* („*liber dicitur interior corticis pars, quae ligno cohaeret; liber est interior tunica corticis, quae ligno cohaeret*”)¹ és a *folium*. Ez az írás állítólag kelet-indiai eredetű. A kínai és perzsa források szólnak selyemre, vászonra való írásról. Bőr (nem pergamen) is ősrégi íróanyag, kivált Ázsiában, a régi zsidóknál, az Ion szigeteken. Égetett agyag (tég-lák) ismeretesek az assír, babilóniai (sumer időkig visszamenő) íróanyag gyanánt, mely később a görögöknél, rómaiaknál is gyakori; mégpedig az írást vagy belekarcolták, vagy tintaszerű folyadékkal írták rá. Ezek között már valóságos oklevelek is találhatók. Elefántcsont, kőre, sziklára vésett feliratokról is eleget hallottunk.

1 „A könyv – (liber) maga a kéreg legbelső rétege, mely a fához tapad” (Mezey, 254. sz.); „a liber a fahánc belső burka, amely a fához tapad.”

A középkorból elég nagyszámú kőbe vésett oklevél emléke maradt fenn. A szó szoros értelmében kőoklevelek (*Deloye* szerint: *chartes lapidaires*), melyek jobbra valamely egyház részére történt adomány vagy kiváltság emlékét, okleveles formában őrzik meg. Voltaképpen tehát örök időkre szóló másolatai valamely eredeti (esetleg elveszett) oklevélnek. Összeállította ezeket *Marini* Papiri diplomatici (1805) Olaszországban, és az említett *Deloye* (1846) a Bibliothèque de l'École des Chartes-ban. Kőbe vésett oklevélszövegek az epigráfia s így az archeológia körébe tartoznak.

Érc táblák. Eltekintve már a római korban ércbe vésett császári és municipális törvényektől, rendeletektől, stb. az ún. katonai elbocsátó diplomák (*tabulae aeneae, tabulae honestae missionis, privilegia militum*) érdekelnek közelebbről, már csak azért is, mert e diplomák adtak nevet a mi tudományunknak.

A római törvény a csapatok (cohors) kiszolgált veteránjainak polgárjogot adott („*ius connubii et civitatis*”). Az ércbe vésett törvény a Capitoliumban, majd a Palatinuson őriztetett. Azok a veteránok, akik az említett *honestae missio*-t megkapták, erről a törvényszövegről másolatot kaptak „*Descriptum et recognitum ex tabula aenea*”, s ennek a szövege alkotja voltaképpen a diplomát.

A diploma két bronzlap, melyek egyik oldalukon 2-6 lyukkal ellátvák; e lyukakon át ércdrót tartja együtt a két lapot. A két belső lapra volt írva a törvény szövege s az illető veterán neve. Ezt a két lapot egy más érc vagy lenfonállal jobbra 2-3 másik lyukon át egymásra szorították, lezárták; a külső oldal egyik felére jött a törvény szövege, a másikra a hét tanú neve és pecsétjeik. A pecsétek fölé, tán azok védelmére tölcésrészű ércsövet forrasztottak. A régibb diplomák írása igen gondos, csaknem epigráfikus szépségű capitalisokat mutat, de a II. századtól kezdve különösen a belső részé (melynek felbontására úgy látszik ritkán került sor) a lehető leggondatlanabb.

Eddig mintegy száz ilyen diploma ismeretes, köztük több Magyarország területén találva. Közölve vannak a *Corpus Inscriptionum Latinarum*-ban a 52-305. évek között.

A későbbi középkorból is akad néhány bronzba vésett oklevélszerű emlék, melyek ugyanazon elbírálás alá esnek, mint a kőbe vésettek.

Ha a diploma külső szövegének hitelessége ellen valami gyanú merült fel, pecsétek felbontása által, melyek az átkötő fonalakat leszorították, meg lehetett a belső szöveggel való egyezéstről győződni, anélkül, hogy a római Augustus-templomban őrzött eredeti törvényszöveghez kellett volna fordulni. Erre azonban úgy látszik ritkán került sor, s ez a magyarázatja a gondatlan írásnak, sőt éppen a mi múzeummunkban van egy oly diploma, melyen a belső szöveg úgyszólván csak egyes betűkkel van jelezve.

Viaszlapok (*tabulae, tabellae, cerae, tabulae ceratae*). Ezek fa-lapok, melyek kissé ki voltak mélyítve úgy, hogy a keret valamivel magasabb; a kimélyített részt ólom-fehér szerű anyaggal vagy gyakrabban festett vagy természetes színű viasszal vonták be; ebbe azután vasból való hegyes pálcával (*graphium*) belekarcolták a betűket. Ez az egyszerű kiegészítő íróanyag ősidőktől fogva, mélyen be a középkorba, használatos volt ideiglenes értékű feljegyzésekre, számadásokra, levelekre, conceptusokra. Előnye a papirusz és a pergamen felett, hogy az írást könnyű volt eltörölni a lapot, viasszal való új bevonás mellett, írásra újból felhasználni. Az ilyen feljegyzésnél úgyszólván csak az olcsóbb papír szorította ki, mióta ez a XIV. században annyira elterjedt. Ily célokra egy vagy kétoldalú lapokat használtak. Terjedelmesebb darabokra is alkalmas volt, amennyiben egy vagy két táblát összefűztek; így álltak elő a *diptychonok, triptychonok, poliptychonok, duplices, triplices, multiplices*, amelyek mint egységes darabok a *caudex (codex)* nevet viselték. Seneca: „*Plurium tabularum contextus caudex apud antiquos vocabatur, unde publicae tabulae codex dicuntur*”². A kódex szó megmaradt továbbra is az irodalmunkban; de többé nem a tabulákkal kapcsolatban.

2 „Több táblának a szövegét a régieknél *caudex*-nek hívták, ezért az okiratokat *codex*-nek nevezik.”

Hogy a tabulákat jogi természetű iratokra, különösen végrendeletekre, szerződésekre, tehát valóságos oklevelekre is felhasználták, erről Julius Paulus római jogász beszél, aki leírja azok külső kiállítását is: „*Amplissimus ordo decrevit, eas tabulas, que publici vel privati contractus scripturam continent, adhibitis testibus ita signari, ut in summa marginis ad mediam partem perforatae tripliclino constringatur atque inpositae supra linum cerae signa imprimantur ut exterioris scripturae fidem interior servet. Aliter tabulae prolatae nihil momenti habent*”.³

Valóságban azonban ily oklevelek csak egy, hazánk területén talált lelet által váltak ismeretessé ez nagy feltűnést aratott. 1786 és 1788-ban Vöröspatakon, régi, még a rómaiak által művelt bányák feltárásánál (rég neve: Alburnus Maior vicus Pirustarum) több ilyen táblát találtak, némelyek tönkrementek, több azonban Jankovich Miklós gyűjteményébe s innét a Nemzeti Múzeumba került (1832/6). Némelyik ezek között olyan friss, mintha most készült volna, csak a viasz lett fekete és repedezett, ami az olvasást szerfölött nehezíti. Tartalmuk hosszú ideig talány maradt; az írást senki sem tudta elolvasni. Végre *Massmann*, kivel azokat Jankovich 1835-ben Münchenben közölte „*Libellus aurarius sive tabulae ceratae et antiquissimae et unicae Romanae*”, Lipsiae, 1840 megfejtett egyet. Ez 167-ből való volt; triptychon, s tartalmazta az Alburnus Maiorban volt temetkezési kollégium magistere és questorai tiltakozásának másolatát, a kollégiumnak részvéthiány miatt való felosztás tárgyában. A lelet oly szokatlan, az írás oly különös, ismeretlen volt, hogy előkelő paleográfusok kételkedtek annak hitelében. Letronne, Wailly ellene írt, Silvestre felvette ugyan a gyűjteményében kiadott facsimilé közé, de a szöveg úgy ír róla, hogy az „*supposé romain*”, *Massmann*, Wenzel Gusztáv védték; de nem e védelem, hanem újabb leletek erősítették meg az első hitelét.

3 „A Senatus elrendelte, hogy azokat a táblákat, amelyek közérdekű vagy magánjellegű szerződést tartalmaznak, a meghívott tanúkkal úgy kell hitelesíteni, hogy az átlukasztott [táblákat] a szélük tetején a középső részükig hármaz zsinórral kössék át és a zsinór fölé a ráhelyezett viaszba nyomják be a pecséteket, hogy a külső írás hitelét a belső megtartsa. A másként benyújtott tábláknak semmilyen érvényük nincs.”

Találtak ilyeneket egyiptomi sírokban (nem ugyan okleveleket), de találtak az első lelőhelyen is; Verespatakon 1854-ben egy betemetett régi római akna feltárásakor újabb táblák kerültek elő, melyeknek tekintélyes része azonban tönkrement. Ez újabb lelettel együtt az erdélyi (dák) táblák száma 25-re ment. Valamennyi triptychon és 131-167 közti időből való. Ezeknek mintegy fele (12-13) a Nemzeti Múzeumban van; van Balázsfalván, Nagyenyeden, Berlinben. (Az érc táblák kora: 52-305). Három tábla, hat oldal; a két szélső nincs viasszal bevonva. A 2. és 3. lapon áll az oklevél első szövege; a 4. két osztályra van osztva, tartalmazza a tanúk nevét s a második (kivonatos) szöveg kezdetét, az 5. oldal a szöveg végét. A két első tábla (épp úgy, mint az érc táblánál) lezáratt és lepecsételtetett, úgy hogy a szöveg sértetlen maradt. A második szöveg nyitva volt, bárki által olvasható s a 3. tábla (melynek külső oldala beíratlan) védte. Az írás kurzív, mégpedig majuszkula kurzív. (Újabban régi római kurzívának vagy capitalis cursivának nevezik). Ismertette őket *Érdey* „De tabulis ceratis in Transsylvania repertis”, Pest, 1856. Ki vannak adva *Zangemeister* által a *Corpus Inscriptionum Latinorum* III. kötetében. Egy híján, mely görög, mindet latinul írták.

Az erdélyi triptychonok mind oklevelek; tartalmuk adás-vevés, bérleti szerződés, biztosítás, bíraskodási ügy: Mommsen feltevése szerint a bányát éppúgy használták egy magánlevéltár megőrzési helyéül, mint az egyiptomiak a sírokat.

Az erdélyi leletek mellett újabb időben egy másik lelőhely okozott nagy feltűnést. 1875-ben Pompeiben Lucius Caecilius Jocundus házának kiásásakor egy faladában mintegy 130 ilyen viaszlapot találtak. Az egykori tulajdonos auctionator, bankár, kereskedő volt. A feltalált lapok a 15-42. évekből valók. Mind pénzügyekre vonatkoznak, árverések (*solutiones auctionariae*), városi jövedelmek bérlete és erre teljesített fizetések (*solutiones vectigalium*) a feljegyzések tárgya. Ámbár száz évvel korábbiak az erdélyieknél, berendezésük azonos, azzal a különbséggel, hogy némelyiknél már a 4. oldal nincs bevonva viasszal hanem itt már tintával közvetlenül a fára írtak.

Wattenbach idézetekkel kimutatja, hogy viaszlap az egész középkoron át számadási, feljegyzési célokra használatban volt. Kevés ilyen emlék maradt fenn.

Hamburg, Nürnberg, Strassburg stb. városokból a XIV. századból, a következő XV. századból vannak lapok, melyek iskolai jegyzeteket, magán feljegyzéseket tartalmaznak. Használatuk egyes vidékeken a legújabb korig megy. A legnevezetesebb középkori emlék azok a viasszal bevont elefántcsont lapok, melyek IX. Lajos, III. és IV. Fülöp francia királyok idejéből (1256-1308) a királyi udvar számadásait őrizték meg. Ezeket Párizsban, Genfben és Firenzében állami könyv- és levéltárakban őrzik.

Habár úgy érc- mint viaszoslapra valóságos okleveleket véstek vagy karcoltak belé, azok anyaguk és az írás módja miatt mégis inkább az epigráfikai s úgy az archeológiai vizsgálat tárgyát képezik. A középkornak igazi íróanyaga úgy könyvek, mint oklevelek céljaira korrend szerint e három volt: papirusz, hártya, papír.

Papirusz. Ezen íróanyagnak múltja Egyiptomban kimutathatatlan régi időkre megy vissza; tőlük vették át a görögök és a rómaiak, ahol Kr. u. I. század végéig a legfontosabb íróanyag. Az ókor irodalmában ezen anyagnak jut a legnagyobb szerep. A XVIII. század óta előkerült nagy leletek, Herculaneumban, de különösen Egyiptomban, egész új tudományágot, a papirusz-tanulmányokat alapították meg, melyek elsősorban a keleti és görög irodalmat gazdagították új adatokkal; de voltaképpen az igazi latin paleográfia ezzel az anyaggal kezdődik, s a középkori oklevelek sorát is a papirusz-oklevelek nyitják meg.

A papiruszt a hasonló nevű mocsári növényből készítették, melyet Linné után *Cyperus Papyrus*-nak neveznek. A növény a Cyperaceák családjába tartozik, szétágazó gyökerei vannak, melyből több háromélű, mintegy két-négy méter magas szára nyúlik ki. Régente Egyiptomban vadon nőtt, hová valószínűleg Nubiából vitték be. Nagy mértékben természetették a Nílus Deltájában, mert a növénynek minden részét felhasználták. Virágját koszorúkra, szárából kosarat fontak, gyökerét tüzelésre, a növény belének levét eledelnek, szenét tintára használták. Papirusz készítésre a szár belét alkalmazták. Ma már Egyiptomban nincs ez a növény, Közép-Afrikában még található. Plinius szerint nőtt még Szíriában, a Jordán völgyében, a Niger partján, Közép-Afrikában s egyes szigeteken. Az arabok a IX. század

táján Szicíliaba is átplántálták (Palermo mellett); innét is kiveszett, csak újabban, a XVIII. században tettek vele kísérletet Siracusa környékén, s itt máig is tenyész.

A papirusz készítéséről Plinius ír részletesen az ő *Historia Naturalis*-ában; de leírása oly zavaros, hogy már sok magyarázatra és félreértésre adott okot. Ennek az a magyarázata, hogy Plinius nem közvetlen tapasztalásból, hanem közvetett értesülésből merít, s ezeket ő is félreértette. Minden valószínűség szerint a készítés módja ez volt: a növény szárát vízzel felfrissítették és minőség szerint osztályozták. Ezután lefejtették a zöld héjat a növény beléről, s ezt éles késsel hosszú szeletekre vágták; e szeletek ujjnyi szélesek. A szár közepéből kikerülő szeletek, mint a legszélesebbek, adják a legjobb papiruszt. E szeletek neve: *philyrae* (*scissurae*). E szeleteket Nílus-vízzel nedvesített táblára egymás mellé rakják úgy, hogy egy csíkot, egy lapot képeznek (*scheda*, *schida*, *scida*). Erre valami csirizszerű ragasztószert jön, s rá keresztben ugyanolyan réteg a papirusz-szeletekből, úgy hogy a rostok egymást hálószerűen keresztezik. Amíg az anyag nedves, lepréselik. Legvégül jön az *appretura*, egy kalapáccsal vagy sulyokkal addig veregetik, amíg a lap mindenütt egyenletes. Ezzel kész a papirusz-ív, a *plagula*, amelynek olyan a kinézése, mintha vászonszerűleg szőtt anyag volna; ez azonban csak az egymást keresztező rostok miatt van. A *plagula* normális hossza 80 cm.

Az így előállított íróanyag vagy darabonként, de gyakrabban tekercsenként (*scapus*) jött forgalomba. Ilyen tekercs rendszerint 20 *plagulat* tartalmazott (*com-misurá*-k). Nagyság és minőség szerint többféle papirusz került forgalomba; már a gyártásnál különböző fajokat állítottak elő s ezeket utóbb pl. Rómában még finomították. A három legjobb minőség: Augusta, Hieretica, Liviana; ezután jött Fanniana, Amphiteatica, Saitica és Taeneotica. A legdurvább volt az *Emporetica*, amely írásra nem, csak csomagolásra volt alkalmas. Későbbi időkben, Claudius császár alatt olyan fajt gyártottak, melynél az egyik réteg Augusta, a másik Liviana volt; ezt igen finomnak tartották és *Claudiának* nevezték.

A *plagula* szélessége változó. Legszélesebb a *Macrocolla* (44 cm), a *Claudia* 29 cm; a többieké 11-24 cm közt változik. A tekercs, amely már a gyártásnál össze-

ragasztott plagulákból áll, rendszerint 30 arab rőf, mintegy 14,5 cm hosszú (20x80 cm = 16 m)

A papirusgyártás kizárólag Egyiptomra szorítkozott; onnan vitték be Görögországba már a Kr. e. VII. század előtt. Különösen nagy mérvet öltött a gyártás Alexandriának a Ptolemaioszok által történt megalapítása óta. Rómában csak nagy raktárak voltak, ahol legfőjebb tovább finomították az anyagot.

Mikor az arabok 634-ben elfoglalták Egyiptomot, a gyártás az ő kezükbe került, és azt állami felügyelet alatt folytatták. A tekercs első levelén (protocollum) akárhányszor ott van az ellenőrző arab hivatalnok neve és a gyártás körülményei; ezt rendszerint levágták; de ezt Jusztiniánosz okleveleknél megtiltotta: minden okiratnak legyen protokolonja, minthogy ebben a hitelességre van irányadó adat. Ma is van pápai bulla, hol a gyártás körülményei arab nyelven el vannak mondva. Protocollum – eschatocollum elnevezések a papiruszról mentek át az oklevelekre.

Az arab uralom alatt eleintén nem hanyatlak a gyártás; de 1-2 század alatt előbb a pergamen, majd a papír erős konkurrensa a papirusznak, úgyhogy a gyártás egyre hanyatlani kezd a X. század elején előbb minőségében, utóbb pár évtizedre reá teljesen megszűnik.

Arra, hogy Európában is gyártottak papiruszt ezidőtájt, egyetlen adat van egy arab utazónál. Ibn-Haukal leírván szicíliai útját említi, hogy 972/3-ban, mikor Palermóban járt, csudálkozással látta, hogy ott papirusznövényből hajóköteleket gyártanak s a szultán saját használatára papiruszt. Ez azonban nem jutott kereskedelemre. Ez volna gyártására a legkésőbbi adat. (Újabbán is tettek erre kísérletet; nevezetesen Siracusában ma is gyártanak).

Ennek az anyagnak neve a papirusz mellett χαρτηζ, *charta* innét *chartaceus*, *chartacineus* (mindezek a nevek átmentek a papírra sőt a hártýára is). A kereskedő neve: χαρτοπωληζ, *chartarius*. Egy papiruszra írott oklevél neve a középkorban *tomus*, ami voltaképpen egy nagyobb darabnak egy kisebb részét jelenti; amint egy mű része is *tomus*. Nevezték *in iunco*, *in iuncis scriptum*-nak is. Későbbi elnevezések *descirpo*, *carica*, *lisca*, *cortice*. Egy normális tekercsnek az ára 1/4 arab dinár = 3 korona az arab időkben.

A papirusznak általában arra az oldalára írtak, ahol a rostok függőlegesen mennek. Az ókori könyveknél a rotulusra úgy írtak, hogy az keresztben feküdt, úgy hogy egy plagulára egy hasáb írás jött, commissurák üresen maradtak. Okleveleknél azonban már az ókorban is hellyel-közzel általános az, hogy az írás a commissurákkal párhuzamosan halad, s az összeragasztás is át van írva.

Papiruszra írott emlékek három nagy csoportban jutottak reánk: egyiptomi, herculaneumi eredetűek és oklevelek.

Az első csoport magába foglal görög, latin, arab egyiptomi és kopt emlékeket. Egyike a legnevezetesebb leleteknek az 1877/8-i el-Fajjum-i lelet, amelyet a tulajdonos Rainer főleg a bécsi udvar könyvtárának adott. Sok ezerre menő papiruszra és papírra írt egyiptomi, latin, görög oklevél, (III-IV. századi a többség, de a X. századig megy) melyek az íróanyag történetéhez sok új adattal járultak. Görög írók munkáiból sok részt ezek őriztek meg.

A második csoport egy 1752-54 közti leletből való, amelyet Herculanumban egy szobában, mely úgy látszik könyvtár volt, találtak. A papiruszok száma 1800-nál több s ezekből 700-nál több tekercs. Az egész egy görög filozófiai könyvtár töredéke.

A harmadik csoportról, az okleveles használatáról részletesebben óhajtván szólni, itt említendő fel, hogy igazi középkori papirusz-kézirat a VI-X. századból a legnagyobb ritkaság; mind töredék, ami a pusztulásnak kitett anyagnál fogva nem csuda. Sok közülük pl. a St. Gallen-i már rendes könyvformát mutat, ami úgy állott elő, hogy két plagulát összeragasztottak, hogy mindenik oldalon a függélyes rostok legyenek. Ily kéziratok vannak Bécs, Párizs, München, Genf, St. Gallen, Milánó, Heidelberg könyvtáraiban. Számuk a 10-et alig haladja meg.

A papirusz okleveles használata a középkorban. Ezek sorát először Marini állította össze (Papiri diplomatici). Azóta az nagyban bővült; de az eddig felfedezett, eredeti, másolati, hiteles, nem hiteles oklevelek száma alig haladja meg a százat.

A késő római időktől kezdve általános volt a papirusz okleveles használata. Ezzel szemben az érc és viaszoslap elenyésző csekély mértékben szerepel. Uralma a VII. századig kizárólagos, alig van példa e századig, hogy oklevelet hártýára írtak.

Az a kevés adat, amit az osztrogót és langobárd királyi kancelláriáról tudunk, azt bizonyítja, hogy ez volt a szokott anyag. A frank birodalmi kancellária a régibb korban papiruszon állította ki az okleveleket. A legrégebb II. Chlotártól 625-ből, a legfiatalabb 697-ből való. Itt az első hártýa-oklevél 677-es.

Magánoklevelek közül a legrégebbek egyiptomiak az el-Fajjúm-i leletből a IV. századból. Az V. század óta már olasz földön (mintegy 60 a IX. századig) is maradtak fõn, mégpedig mind Ravenna környékérõl. A frank birodalom területén magánoklevél igen ritka papiruszon, aminek az az oka, hogy a gyártás Egyiptomban 634-ben az arabok kezére kerülvén, a behozatal tengeren a marseillei kikõtõbe nehézségekbe ütközött; a szárazföldi kereskedés pedig igen megdrágította volna a különben sem olcsó anyagot. Általában az Alpokon innen a VIII. század óta ismeretlen a papirusz, de a pápai kúria következetesen ragaszkodik hozzá. 862-ben a német püspökök levelet intéznek a pápához, melyben mentegetik magokat, hogy régi szokás szerint nem papiruszra, hanem hártýára írnak.

Általában a pápai kancellária a legrégebb kortól a XI. század elejéig csak ezt használta. Innét az anyag e neve is: charta Romana. A pápaság ezen konzervatív szokását és ragaszkodását az egyre ritkábbá váló íranyaghoz legjobban illusztrálja a német püspökök említett levele, s egy igen régen, közelkorúlag hamisított pápai bulla (X. Jánosé 920-ból) a Sankt Gallen-i kolostor részére: „*In hoc etiam petitionibus religiosi episcopi venerabilibus legatis hoc subnixae supplicantibus, ut contra consuetudinem nostram cum scriptis notariis permutatis conscribi hec in pergameno, quod secum detulerant, concessimus.*”⁴ Ez a hamisítás megerõsíti azt a tényt, hogy a X. századi pápai bullát másra, mint papiruszra írva nem is tudtak elképzelni.

4 „A buzgó püspök azon kérvényére, mivel a tiszteletreméltó követek erre támaszkodva folyomdottak, megengedtük, hogy ezt, a szokásunkkal ellenkezõen megváltoztatott notariusi írással írják pergamenre, amelyet magukkal hoztak.”

Az első hártýára írt pápai bulla 967-ből való, de ez kivételes állapot, mert az oklevél nem Rómában, ahol még voltak papirusz-készletek, hanem a pápa akkori tartózkodási helyén, Ravennában kelt. XIII. János pápa ez oklevele a bolognai káptalan levéltárában van.

Pápai papirusz oklevél I. Paszkáltól VIII. Benedekig 17 eredeti ismeretes 819-1022 közt; ehhez még néhány töredék és kétes hitelű oklevél járul. De nagyon sokról van említés, hogy papiruszra volt írva. II. Szilveszter pápa még erre íratja bulláit, s ha csakugyan adott volna oklevelet Szent István részére, ez is ilyen volna.

Ezután már váltakozni kezd a papirusz és a pergamen használata. II. Szilveszter utódjaitól, XVIII. Jánostól és IV. Sergiustól már két pergamen-bulla maradt; de ezek hitelét kétségbe vonják. Az első kétségtelen hitelű pergamen-bulla VIII. Benedeké 1013-ból. Ezután egy ideig párhuzamosan halad a két íróanyag. A legifjabb tényleg fennmaradt papirusz-bulla 1022-ből való; egy még fiatalabbnak (1062-ből) csak kis töredékei maradtak meg. IX. Leótól (1048-54) már több pergamen mint papirusz-bulla emléke maradt fenn. A legutolsó említés II. Viktor egy 1057-es bullájában történik, amely ugyan nem maradt fenn eredetiben, de ilyennek írja le az azt átíró IX. Gergely pápa a XIII. században. Ez az utolsó említés a Nyugaton a papiruszról. Ezután a hártýa lesz a pápai kancellária kizárólagos anyaga.

Úgy látszik Rómában igen nagy készletek fölött rendelkeztek. Már VIII. János pápa egy 876-os bulláját oly papiruszra írták, amelyet a rajta lévő protocollum jegyzete szerint 838. körül gyártottak. De e készleteknek is el kellett fogyniok a XI. század elején, amikor az arab gyártás már mintegy fél évszázada megszűnt s a szicíliai gyártás – melynek ügyis csak gyér nyomai vannak – sem volt kielégítő.

Angol- és Németország területén papirusz-oklevél nincs; ez utóbbi helyen azért nem, mert Wattenbach szerint itt az oklevélírás akkor kezdődött, amikor már a pergamen volt itt az általános íróanyag. A XI. századdal kezdődő magyar diplomatikában, noha akkor még a pápai kancellária a papiruszt használta, szintén ez az eset.

Pergamen. Keleten régi divat szokás állatok bőrért írás céljaira felhasználni; az állati bőrnek azt a kikészített formáját azonban, amely írás céljaira mind a két oldalán alkalmas, Plinius, Varro után II. Eumenész pergamoni királynak (Kr. e. 197-158) tulajdonítja. Elmondja, hogy II. Eumenész Pergamonban nagy könyvtárat akart alapítani, mire az erre féltékeny egyiptomi Ptolemaidák az egyiptomi papirusz kivitelét megtiltották. Ennek az lett volna a következménye, hogy az ősrégi ázsiai íróanyaghoz, a bőrhöz (διφθεροι) fordultak, s ennek kikészítését annyira javították, hogy a bőr mindkét oldala sima, fehér lett mind a két oldalára lehetett írni, ezzel a könyvek is más formát kaptak, s az új anyagot nevezték *περγαμηνη*, *charta Pergamena* néven. Nevezték *membraná*-nak (görögül is; pl. Pál apostol Thimotheushoz szóló második levelében könyveket kér tőle: τα βιβλια, μαλισταταζ μεμβραναζ)

Könyvírási célokra, tudomásunk szerint időszámításunk első századaiban kezd a pergamen a papirusszal versenyezni. Előnyei szembetűnők. Az anyag sokkal tartósabb; már Martialis kiemeli epigrammaiban, hogy pergamenre többet lehet írni. A rotulánál az egész berendezés olyan, hogy annak csak egyik oldalára lehet írni; a másik lapon való olvasás igen kényelmetlen volna, az ujjfogástól is piszkolódik a hátlap. A könyvformában tartott pergamen kéziratoknál a lapok mindkét oldalát be lehetett írni, lapozásra, keresésre, megjelölésre ez a forma alkalmasabb, s pergamenen nagyobb díszet, igazi művészetet lehetett kifejteni. Ezek az előnyök biztosították a pergamen elterjedését a papirusz rovására kéziratoknál a IV. század óta. Csodálatos, hogy az első századokból nem maradt fenn pergamen kézirat, csak állítólag a III-IV. század óta. A híres herculaneumi leletben egy pergamen-töredék sem volt.

Még egy elvitathatatlan előnye a papirusz fölött az, hogy bárhol lehet gyártani, ahol háziállat volt. Készítették: birka-, kecske-, borjúbőrből, Egyiptomban és a Keleten antilop- és gazellabőrből is. Hogy jobb vagy rosszabb minőségű a pergamen, ez nem a bőrtől, hanem a készítés procedurájától függ. Egy VIII. századi utasítás így írja le a készítést: „*Pargamina quomodo fieri debeat. Mitte illam in calcem et iaceat ibi per dies tres. Et tende illam in cantiro* (cantaro=kádban kife-

szítve). *Et rade illam cum nobacula de ambas partes (rasorium=novacula) et laxas desiccare. Deinde quodquod volueris scapillatura facere, fac; et postea tingue cum coloribus.*⁵ Ez természetesen nagyon egyszerűen hangzik, voltaképpen a pergamenistának ehhez sok eszközre volt szüksége; pl. tűre a foramenek összehúzásához. Egy XV. századi krakkói utasítás szerint a pergamenista eszközei: *calx, cinis, falcidum* (késszerű), *culcitra* (párna), *tendiculum* (kifeszítő készülék), *cos* (fenőkdő), *lunellarium* (ez lesz a ratorium), *precisorium* (vágókés), *urcinolla* (kancsó, csupor) et alia.

Kutyabőrből vagy éppen szamárbőről nem készítettek író pergament. Wattenbach szerint a szamaraknak az irodalom terjesztésében semmi részük sincs. Egy XIV. századi görög barát panaszkodik, hogy neki oly rossz pergament küldtek, ami inkább szamár- mint birkabőrrel való, s inkább pajzsok vagy dobok bevonására mint könyvre alkalmas.

A legfinomabb pergamen a még meg nem született bárányok bőréből került ki; igen vékony, selyemfogású, fehér és sima; de kicsisége miatt csak apró kéziratokra volt használható. Neve *charta nonnata, vaginea, jungfrau-pergamen* (1501-ből). Ezt varázsló, bűvös szerül is alkalmazták, használ fejfájás ellen (rá kell írni vadállatok nevét és a fejre kötni) a X. századból, a kívánságok teljesednek, ha valaki arra bizonyos jeleket balkézzel ír. Sienában 1298-ban a városi statutumok eltiltották ezért annak árulását: sok bűn származik és sok rossz gondolat keletkezik férfiak és nők lelkében a carta nonnatára írt levelek által: ezért tilos azt gyártani és árusítani 5 soldo büntetés alatt. Azért igen el volt a középkorban terjedve, kolostori íróműhelyekben, pl. Tegemseeben a XIV. század folyamán sokat fogyasztottak.

A pergamen nem lévén helyhez kötve, gyorsan elterjedt. Már a római időkben volt *membranarius*. A IX. századból vannak adatok, melyek azt bizonyítják, hogy kolostorok, ahol sokat írtak, maguk gyártották azt. Később (legelőször a XII. szá-

5 „Hogyan kell pergament készíteni? Tedd azt mézbe és három napig legyen benne. Azután fesszítsd rá mára és mindkét oldalon éles késsel kapard le és aztán hagyd száradni. És ha ezután még tovább kellene kapargatni, azt cselekedd és azután különféle színekre fessd be.” (Mezey, 39. sz.)

zadban Regensburgban jön elő) városi iparrá lett, s nagyobb városokban sűrűn jönnek elő így nevezve: *pergamenarii*, *pergamenista*, *parmenter*, *parmynter*, *pir-meter*, *puchveller*, *parcheminier*; minálunk is ki lehet mutatni, hogy ennek gyártásával városi polgárok foglalkoztak. Pergamenista, parmynter a polgárok között előjön Bártfán 1418-ban, egyikök Nicolaus 1422-ben meg is van nevezve.

A középkorban különbséget tesznek az olasz-spanyol és a francia-német pergamen között. A különbség a hártya két oldalának eltérő kezelésében áll. Magának az anyagnak különbözősége (Olaszországban túlnyomólag kecske-, Németországban inkább birkabőrrel készítettek ki) nem teszi egyedül ezt a differenciát. Németországban mind a két oldal meglehetősen egyforma; olasz okleveleknél (s ez a pápai brevék kivételével majdnem szabály) a hátlap (a szőrdoldal) sárga vagy szürke, fényezett; az írás oldala (a húsoldal) nagyon fehér, simított, későbbi időben erősen mésszel kezelve (calcinálva), ami kivált nedvesség hatása alatt leválik, úgy hogy az írásnak csak nyomai maradnak. Ezt nevezték *albumnak* (*in albo presentium scripta*). Ezt a különbséget a középkorban is tudták. Albert passai dékán 1246-ban ír egy levelet Eberhard salzburgi érseknek: „*consulo ut in continenti sine more dispendio dominum Fridericum de Leibniz cum vestro sigillo sive bulla cum pergamena teutonica atque cera ad curiam transmittatis Romanam ut ibidem litterae ordinentur*”⁶. A salzburgi érsek oklevelét, ha az olasz hártayára lett volna írva, ez a körülmény gyanússá tette volna. Ezért a hártya, mint a provenienciára esetleg jellemző anyag, megfigyelendő.

Habár olasz földön a déli hártya gyakoribb, ilyenre írottak a pápai bullák, notariusi oklevelek stb., az Alpeseektől északra, különösen Franciaországban, a Rajna vidékén is sűrűn fordul elő. Gyakori a birodalmi kancelláriában, kivált a császárok olaszországi utazásai alatt; mindazonáltal a gyakorlat abban kulminál, hogy Délen az olasz, északra a német hártya a túlnyomó.

6 „Tanácsolom, hogy tüstént, idővesztés nélkül Leibniz-i Frigyes urat a pecsétetekkel vagy bulláttal, német pergamennel és viasszal, küldjétek át a Római Kúriába, ahogy ugyanott az oklevél elrendeli.”

Ami a magyarországi gyakorlatot illeti, mindenek előtt konstatálandó, hogy nálunk az északi hártya a szokott; ellenben déli területeinken, Dalmáciában, a tenger-melléken, a délszlávoknál az olasz hatás a hárttyában is megnyilvánul. Azért azonban a déli hárttya nálunk is ismert volt, a nemzetközi érintkezés, kereskedelem révén elterjedt. Déli káptalanaink: zenggi, nonai s a dalmáciai városok, egyházak, közigazgatók erre írtak. A királyi oklevelek közt is előjön: ilyen pl. Kálmán király 1109. évi oklevele. Ilyenek a Dalmácia részére szóló XII. századi királyi oklevelek. II. Endre, mint dux Dalmatie et Chulmie, amikor pl. Zára részére ad oklevelet, déli hárttyára íratja; amikor a zágrábi püspökségnek és káptalannak ad, ez északira van írva. A déli pergamen kivált elterjedt nálunk a XIII. század óta egyre sűrűbben jövő pápai legációk révén és az általuk kreált notarii publici által, akik ezen anyagot Délről hozták. Még a XV. században is gyakori; ha pl. Zsigmond király Olaszországban (Siena, Pavia, Milano stb.) tartózkodik, ott kiadott oklevelei rendszerint erre vannak írva.

Azon pergamennél, melyet könyvírás céljára készítenek, a két készítési mód szerinti különbség a két oldal közt nem akkora, de kivált az olasz pergamennél élesen megfigyelve lehet megkülönböztetni a hús- és szőroldalát a bőrnek. A kéziratok nagy számánál arra a tapasztalásra jövünk, hogy az elrendezésnél, a lapok egymásutánjánál vigyáztak arra, hogy két hús és két szőroldal egymás mellé kerüljön.

A pergamen elég drága íróanyag volt s nehezen lehetett jó minőségűt kapni. Óvakodni kellett a hibástól, a lyukastól, kivált oklevélírási célokra. A pápai kancellária egy XIV. század elejéről (VIII. Bonifác pápa korából) való szabályzata világosan mondja: „*in nulla sui parte debet continere foramen vel suturam apparente*”⁷. Óvakodni kellett az olyan hárttyától, amelyen a tinta beivódik és szétfolyik (*flosens pergamenum*), amilyenre úgy okleveleink, mint kézírataink között számos példa van.

7 „Semelyik részén nem tartalmazhat lyukat vagy feltűnő varrást.”

A pergamen darabonként, bőrként s lapokra osztva quaternionként került forgalomba. Csakhogy amit nyersen vettek, annak kikészítési költsége több, mint még egyszer akkorára emelkedett. Pl. Franciaországban 1298-ban a capella regia számára nagy mennyiségű, 972 tucat pergamen-darabot vettek, tucatja 4 sous-ba (solidi) került, de a nyers anyag kikészítésével (*rasura, appretura*) 10 sousra emelkedett. Bajorországban egy bőr (*cutis pergameni*) jobbára 20 dénárba került; úgy látszik a normális minőségű hártjának ez volt az ára. Nagyszombatban az 1395. évi számadások közt olvassuk: „*Item dedi I. hewt pergamem per 40 denarium.*” Az ár természetesen a nagyság és a finomság szerint változott; aránylag legolcsóbb volt a charta non nata, amely noha igen finom, de igen apró volt.

A pergamen jó tulajdonai, tartósság, bárhol való készíthetőség mellett az elterjedésre még két előnye hatott. Az egyik az, hogy az anyag festés által valószínűleg luxus-íróanyaggá volt változtatható, a másik, hogy lemosás, levakarás, az írás eltüntetése által a pergament épp úgy lehetett írás céljaira ismét használni, mint pl. a viaszlapokat. Erről az úgynevezett palimpszesztekéről később.

A legértékesebb íróanyag volt, igazán csak fejedelmek számára készült, a bíbor pergamen (*membrana purpurea*). Ennek legrégebbi nyoma a III. századig megy vissza.

A pergamennek bíborra való festése úgy látszik bizánci titok volt, s valószínűleg kolostorokban készítették. Az ilyen hártjára írott kódexek a lehető legfényesebbek, jobbára arany-ezüst betűkkel írva (*codices aurei*) s egész a X-XI. századig fordulnak elő. A bíborszín: a lila, fekete, kék árnyalatok szerint hol sötétebb, hol világosabb.

A pergamennek, mint íróanyagnak történetében három század volt korszakot alkotó: a IV., a VII. és a XIII. század.

A IV. században, mint említve volt, a papirusz helyébe általánossá kezdett válni, mint a könyvek (*codices*) íróanyaga. Ettől az időtől kezdve a papirusz-kéziratok egyre ritkábbak lesznek, mint ahogy erről szó volt. Már az I-II. századból van szó hártjára írott könyvekről, különösen Martialis említi Homérosz, Vergilius, Cicero, Livius, stb. munkáit „*in membrana*” kis formában írva; de pozitív tudomásunk

szerint a 295 körül keletkezett „Codex Gregorianus”, amely azonban nem maradt fenn, volt az első kézirat, mely a mai könyv alakjában, a lapok mindkét oldalára íratott. A legrégebb megmaradt kéziratok kora a IV. századnál korábbra nem tehető.

A VII. században a pergamen az oklevélírás területén is diadalmaskodik a papirusz fölött és ez a VIII. században, a pápai kancellária kivételével, teljessé válik. Eltekintve az egyiptomi leletektől, a középkori oklevélírás terén legelőször a pergamen Franciaországban lép föl. Kétségtelenül befolyással volt erre a hely nagy távolsága a papirusz hazájától. A merovingi kancelláriában 659-679 közt történik e változás. Frank területen a legrégebb pergamen a Bruyéres-le-Château-i kolostor 670/1. évi alapítólevele; a legrégebb királyi oklevél III. Theoderiké 677/78-ból. Ettől kezdve 700-ig 20 eredeti merovingi királyi hártyaoklevél maradt fenn Franciaország levéltáraiban. Angliában az első oklevelek hártján két angolszász királytól, 679-ből és 692-ből valók, de ezek nem kétségtelen hitelűek. Olaszországban tovább tartott a papirusz divatja; hiszen a pápai kancellárián kívül Milánóban még 789, Ravenna környékén 850 tájáig jönnek elő papiruszon magánoklevelek. Bár pergamenoklevélről itt már 620 táján van említés; de az első eredeti, ami fennmaradt 716-ból való (most a milánói állami levéltárban). Németország területén az első pergamen oklevél egy Sankt-Gallen-i, 731-ből. Spanyolországban a pergamen oklevelek sora a IX. századdal kezdődik. Minálunk a XI. századdal kezdődően az okleveles anyag, természetesen hogy pergamennel kezdődik az oklevelek sora.

A pergamen kizárólagos uralma, a pápai kancellárián kívül és eltekintve Délen, Szicíliában egy-két példától, a IX. századtól a XIII-ig, minálunk a XIV-ig tart. Árpádkori oklevél vagy kézirat másra nem lehet írva. A XIII. (minálunk a XIV.) század óta a pergamennek újabb versenytársa akadt a papírban, anélkül azonban, hogy azt kiszorította volna. Sőt ellenkezőleg, az okleveles gyakorlatban a pergamennek rangja, tekintélye emelkedik. Oklevelek, ha fontosabbak, örökjogot tartalmazók, kéziratok, melyekre tartósság tekintetében súlyt helyeztek, egész a legújabb korig pergamenre íratnak.

Papír. Ezen, mai nap annyira eltejedt íróanyag múltja, története és gyártása tekintetében az 1886. táján megindult, igen nagy apparátussal, mikroszkopikus és vegyi valamint történelmi nyomozásokon alapuló vizsgálatok teljesen új eredményeket hoztak napvilágra, amelyek az 1886-ig elterjedt nézeteket megdöntötték.

Addig az volt a felfogás, hogy kétféle papír volt: a gyapot (Baumwollen) és a lenpapír (Linenpapier), amelyeknek korhatárát a XIII. századra tették. Az el-Fajjúm-i nagy papirusz-leletekben talált papírok, továbbá a turkesztáni nagy lelet beható vizsgálata megdöntötte ezt az állítást. Legelőször *Briquet* (1886) hirdette azt, hogy gyapotpapír nem volt; azután *Karabacek* (1887) történelmi és különösen *Wiesner* természettudományi mikroszkopikus és kémiai vizsgálatai (1887 és legutoljára 1903/4) világították meg teljesen ezt a vitás kérdést. A főeredmény ez: gyapotpapír, melyet a régiek charta bombycinának neveztek, nem volt soha; s az úgynevezett len- vagy rongyból készült papírt nem a XIV. században fedezték fel a németek, ahogy előbb hirdették, vagy más adatok szerint a XI-XIII. században más kultúr-nemzet körében, hanem a nyugati papírgyártás egyenes folytatása a keletinek, azzal szakadatlan összefüggésben van, s hogy annak eredete a Keletre megy vissza.

A nyomozások szerint ezt az íróanyagot Kínában fedezték föl, mégpedig a mi időszámításunk kezdetéhez közel eső időkben; az addig ismert legrégebbi papír a kelet-turkesztáni leletből való, s ezek a IV. századig mennek vissza. Készítették pedig némely fa héjából, különösen az eperfának rostjaiból. A készítés mechanikus úton történt, gépekkel; az anyag fehéritéséhez gipsz, összeállóságának elérésére gelatin, majd keményítő szolgált. A legközelebbi haladás az volt, hogy nyers növényrészek, farostok mellett, mint pótlóanyagot, surrogátumot, mondhatni mellékes alkatrészt, feldolgozott növényanyagot, rongyokat is alkalmaztak; ezt az újítást korábban az araboknak tulajdonították; de a kelet-turkesztáni lelet igazolta, hogy ez az eljárás a kínaiak előtt már a IV. században ismeretes volt.

Kínában századokon át állami titok gyanánt őrizték a papírgyártás titkát; kínai foglyok révén, akik 751-ben az arab kalifák hatalmába estek, e titok az arabok tudomására jutott és ez idő tájt (a VIII. század második felében) állami felügyelet alatt Szamarkandban papírgyártás létesült. Ez adta meg az alkalmat az új íróanyag

elterjedésére, kivált az arabok világhuralmának megalapítása óta. Az arab gyártás nagy újtással járt. Nekik nem voltak meg azok a növényeik amelyek Kínában, s ezért ők azt, amit a kínaiak pótlóanyagnak, surrogátumnak használtak, elhasznált ruhák, szövetek, hálók stb. rongyait, fő és kizárólagos anyagul alkalmazták. Másik újtás célszerű zuzómalmok építése, ahol az anyagot péppé aprították; harmadik a keményítőnek kizárólagos alkalmazása a papír tartósabbá tételére. Már a VIII. század végén (795 körül) nagy állami papírgyár létesült Bagdadban, majd Damaszkuszban (ahonnét az anyag régi neve: *charta Damascena*), az észak-szíriai Hierapolis, Bambyce (arabul Mambitsch) városban (ahonnét e név: *charta Bambycena* és félreértés következtében „de bambace, bombice, bombacio”, ami a gyapotpapír feltevésére adott okot, mert bambyx gyapotot is jelent, más jelentése selyem, selyembogár).

A IX. század folyamán az arab uralom terjedésével a papír és gyártása elterjedt Szíriában, Egyiptomban, Felső-Afrikában, sőt Spanyolországban is ismerték már; bár az első európai papírgyár itt csak a XII. század közepén létesült Jativában (Valencia tartományban). Ezen kívül Toledóban és Valenciában volt gyár.

A papír nevei: *charta papyri* (átvéve a papirusztól), *charta cuttunea* (Bresslau szerint az arab kattan-tól, vászon), *charta gossypina* (gyapot, a bombyxtól), *charta de panno*, *charta xyлина*; később egész röviden *charta* vagy papirus.

Az iszlám országain kívül legelőször Péter Cluny-i apát (1122-1150) tesz említést papírra írott könyvekről, melyek „*ex rasuris veterum pannorum*”⁸ készültek. Ez fontos adat arra, hogy a papír, mint íróanyag a XII. század első felében Franciaországban ismeretes volt. Sőt állítólag a század végén a Hérault departementben papírmalom létesült volna, amely tehát Európában a második; de ez teljesen igazolva éppúgy nincs, mint a szicíliai papírgyártás u. a. század végén.

Az európai papír a XIII. század folyamán tényleg más fogású, mint az arab papír, s ez szolgáltatott okot a feltevésre, hogy ezzel egy új gyártási mód, nevezetesen a rongyokból gyártott papír veszi kezdetét; pedig a különbség csak abban van, hogy

8 „régí szövetek dörzsöléséből”

a keményítő pép helyébe, az állati enyv lépett s hogy az anyag tökéletesebb szétzúzására jobb gépeket találtak föl. Még egy különbség a XIII. század végétől a víznyomású oldalak, jegyek alkalmazása, ami nyugati találmány, legelőször 1285-ben Ancona környékén jön elő.

Pozitív nyomok mutatnak arra, hogy az araboktól eltanult papírgyártás nagyobb arányokban Olaszországban honosodott meg. A XIII. században igen felvirágzott a *fabrianoi* gyártás (Ancona környékén) innét ment át egész Itáliára, és azon túl. Bartolo de Saxoferrato szerint („De insigniis et armis”, XIV. század közepe) ez a leghíresebb. Egyéb gyártó helyek itt: Padua, Teviso, Milano, Bologna, Genua, Vellece stb. Olaszország látta el hosszú ideig Dél-Németország szükségletét fel egész Görlitzig. Nyugat- és Észak-Németország inkább Franciaországból vette a papírt, amit a lilomos vízjegyről lehet megismerni. Híres gyár volt Lille-ben.

Németországon az első gyárnak Köln és Mainz közt 1320 közt van nyoma. Nürnbergben 1390-ben állítanak föl gyárat vízi erőre, ami ott új volt, s hozzá olasz munkásokat hozatnak. 1407-ben nagy gyár létesült Ravensburgban s ott gyártották a híres papírt, amelynek vízjegye szem nélküli ökörfej. Az ottani papírgyártóknak kereskedelmi házaik voltak Valenciában, Zaragosában is, ahol a gyártás nagyon hanyatlott. Egyéb németországi gyártó helyek: Liegnitz, Augsburg, Kempten stb. 1440-ben Baselben is volt gyár, amire az ottani zsinat adott alkalmat. A XV. században Krakkóban is gyártottak már papírt, s valószínűleg Felső-Magyarország hiteles helyei és városai innét látták el /magukat/ szükségletökkel. Így olvassuk 1426-ból a bártfai számadások közt: „*Item usum grezin papiri abtulit nobis Leupoldus de Cracovia pro 1 marca lator. gross. minus 2 grossis*”.

Magyarországon a középkorban kimutatható gyár nincs. Őseink kereskedőktől szereztek be a szükségletet: Olasz- Lengyel- Németországból. A legrégebb gyár valószínűleg a Honterus által alapított brassói gyár a XVI. század 3. évtizedében, az általa behozott nyomdászat szükségleteire. Állandóbb volt a szepességi gyár a XVII. század végén.

A papír származására némi támpontot nyitnak a rajta látható víznyomatú gyári jegyek (*les filigranes du papier*), melyeknek vizsgálata körül, különösen Briquet-

nek vannak nagy érdemei. Ezek a XIV. század óta egyre változatosabbak: keresztek, mesterjegyek, állatok, virágok, szerszámok, címerek, betűk, geometriai alakzatok stb. E jegyek tanulmányozása igen értékes a gyártás történetére, egyes gyárak készítményeinek elterjedésére, a különböző papírfajtákra, melyeket egy-egy gyár is más jegyekkel jelölt meg, a kereskedelem vonalára; sőt bizonyos tekintetben ezeket még paleográfiai bizonyítékul is fel lehet használni a papíriratok kora és az anyag provenienciája mellett; de e vizsgálatoknál nagy óvatosságra van szükség; mert annyi már konstatáltatott, hogy a keresett, jóhírű gyártmány jegyét más gyárak is utánózták, s hogy a papír oly elterjedt kereskedelmi cikk volt, hogy ugyanazon hely gyártmánya a legtávolabbi helyeken is megtalálható. Pl. a St. Florian-i zárda könyvtárának XIV-XV. századi papír-kézirataiban magában 91 különböző jegy található; Pieksvinki átvizsgálta és összeállította Lengyelország könyv- és levéltáraiban lévő oklevelek és kódexek papírjainak jegyeit és 795 különböző jegyet talált csak a XIV. századi darabokon; minthogy ekkor ott még nem volt gyáripar (ez ott a XV. században honosodott meg): ez mind külföldi, legkülönbözőbb helyekről eredő gyártmány, mutatva a papírkereskedés kiterjedt, szétágazó voltát. Nálunk Szőnyi Ignác László vizsgálta meg a Nemzeti Múzeum és az Országos Levéltár XIV. századi okleveleit és nem kevesebb mint 223 féle jegyet konstatált; a bizonyosan megállapított jegyek után kétségtelen, hogy a főbb beszerzési helyek voltak: Fabriano, Genua, Velence. Ez a XIV. században nem is lehetett másképp, mert hozzánk közel csak itt volt számottevő ipar.

A forgalomba került papír nagyobb mennyiségét *rismá*-nak (arabul: razmah) hívták (*risen*, *riess*); ebben 20 könyv volt (*puch*, *liber*), egy könyvben rendszerint 25 ív. 15 rizsma 1 csomag (*soma*, *sam*). Az árak természetesen a papír nagysága, finomsága és a gyári hely híressége szerint változtak. Íme egy pár adat hazai városaink régi számadásaiból. Bártfán 1432-ben egy fél rizsma (10 könyv) papírért fizettek 6 forint 66 dénárt (egy könyvre tehát 66 dénár esik); ez elég magas ár, amely azonban a század folyamán egyre alacsonyabb lesz. 1439-41-ben 1 könyv 40, 24, 20 dénár. A század végén Nagyszebenben 1 rizsma 1 forint 25 dénár (1494-95-ben), tehát egy könyv csak valamivel több 6 dénárnál. Ez mutatja, hogy a gyári

termelés fokozása mennyire leszállította az árakat. De még a papír drága korában is sokkal olcsóbb volt a hártánál. Így 1395-ben Nagyszombatban 1 darab pergamen 40 dénár és 1 puch (25 ív) papír is ugyanannyi. Persze az arány a papír árára nézve idővel egyre javult. A nördlingeni vásáron 1454-ben 50 „heut” pergamen 4 forint és 4 rizsma ravensburgi papír szintén 4 forint (tehát 1 rizsma 1 forint, 1 könyv 5 dénár).

Ami a papírnak könyv- és oklevélírás céljaira való alkalmazását illeti, annyi bizonyos, hogy Európában a XII. századnál régebb emlék sem latin, sem görög nyelven nincs. A legrégebb spanyolországi papírkézirat egy XII. századi glosszárrium. Olaszországban a genuai állami levéltárban egy notarialis register, amely arab eredetű papírra van írva, s melybe a bejegyzések 1154-ben kezdődnek és 1214-ben végződnek.

Úgy látszik, okleveles célokra legelőször ott használták, ahol az arab uralom következtében nagy volt az arab kultúra hatása, s ahol a papirusz divátja is nagy volt, ti. Szicíliában, a normann királyok idejében. Említenek itt 1139-, 1140-ből való bíborpapírra (mert bár sokkal ritkábban, mint a pergament, ezt is festették) aranybetűkkel írt okleveleket. IV. Roger szicíliai király 1145-ben, Palermóban egy gyülekezetben elrendeli, hogy elődjeinek 1097-, 1102- és 1112-ből való okleveleit „*de charta cuttunea*” és „*de sigillo cuttuneo*”, „*in pergameno*” írják át. Ezekből a régi normann királyi oklevelekből csak egy maradt fenn: az említett 1140. évi bíborpapírra írott, amely másolata IV. Roger hártýára írott aranypecsétes oklevélnek, mellyel Palermóban a királyi kápolnát alapította. Az aranybetűkkel bíborpapírra írt másolat valószínűleg a királyi rendeletére készült; most a palermoi királyi kápolna levéltárában van.

A XIII. században a papír használata Olaszországban egyre terjed, kivált a déli vidékeken, úgy hogy II. Frigyes császár 1231-ben a *Constitutiones Siculae*-ben maradandó értékű oklevélírás céljaira eltiltja és ezeket íratja. Nagyszerű rendelete így szól:

„*Volumus etiam et sancimus, ut instrumenta publica et alie similes cautiones nonnisi in pergamenis in posterum perscribantur. Cum enim eorum fides multis*

futuris temporibus duratura speretur, iustum esse decernimus, ut ex vetustate forsan destructionis periculo non succumbant. Ex instrumentis in chartis papyri vel alio modo, quam ut dictum est nisi sint apoche vel antapoche, in iudicis vel extra iudicia nulla omnino probatio assumatur. Scripturis tantum preteritis in suo robore duraturis. Que tamen in predictis chartis bombycinis sunt redacte scripture, in predictis locis Neapolis, Amalfie et Sorrent intra biennium a die edite sanctionis istius ad communem litteraturam et legibilem redigantur.”⁹

Olasz notariusoknak még későbbi időkben is, a XIV. században fogadást kellett tenniök, hogy nem írnak oklevelet „*in charta bombycis, vel de qua vetus fuerit abrasa scriptura*”.¹⁰ Az angol jogszokás a legújabb időkig megköveteli, hogy ami oklevél, pergamenre legyen írva.

Olaszországban a XIII. századból okleveleken kívül egész sorozata maradt meg a papírra írott hivatalos könyveknek. A legrégebbek a Sangimignano-i község protokollumai 1221-ből (Firenzében), a Liber plegiorum 1222-ből (Velence), II Frigyes császár regisztruma 1239-40-ből, leírva 1240-ben (Nápoly), Montevoltraio községi Liber consiliariorum 1246-ból (Volterra), a sienai városi számadáskönyvek 1248-tól (Siena) stb.

A németországi oklevelek között régebben a legelső papírnak sokáig IV. Henrik 1076-os oklevelét hitték, amely Utrechtnak szól; a vizsgálat azonban kiderítette, hogy az igen rongált anyagú oklevél hártýára van írva. A legrégebbek II. Frigyes szicíliai királyságából kerültek ki. Ezek nem diplomák, csak mandatumok, amelyekre jó volt a romlékonyabb anyag is. Az első 1228. évi Barlettából kelt, s a Goess-i (Stájerország) apácazárdához van intézve (most a bécsi állami levéltár), a

9 „Azt akarjuk és el is rendeljük, hogy a közokiratokat ... csupán pergamenra írják a jövőben. Mivel ugyanis ezek hitelessége sokáig kell, hogy érvényét megőrizze, méltányosnak tekintjük, hogy régiségük miatt pusztulás veszélyének kitéve ne legyenek. A papírosra írt okleveleknek a bírósági eljáráson, vagy azon kívül semmi bizonyító ereje ne legyen. A régebbiek azonban érvényességüket megőrzik, de ezeket is melyek ilyen papírosra íródtak, Nápolyban, Amalfiban és Sorrentóban e határozat napjától számított két éven belül az általában használatos írásbeli formába kell átírni” (Mezey, 74. sz.)

10 „*charta bombycis*-re vagy amelyről a régi írást ledörzsölték”

másik 1230-ból való és Lübeck városának szól (a városi levéltár). E két legrégebb példában kivételes. A német kancelláriában s általában Németországban a papír csak a XIV. században honosodott meg, amikor egész Európában elterjed.

Állítólag VII. Henriktől (1308-13) már volnának papírra írott levelek, de ezekről bővebbet nem tudunk; Bajor Lajostól (1317-47) már vannak papír regiszterek és levelek. Utódja, IV. Károly alatt terjed el legnagyobb mértékben a papír használata úgy a kancelláriában, mint Németország minden vidékén, mégpedig előbb Délen, később Északon, magánokleveleknél is, mégpedig elsősorban mandatumok, ideiglenes érvényű intézkedések, főleg pedig levelezések írásánál. Örök jogú, ünnepeyesebb okleveleknél megmarad a hártya a legújabb időkig. Papír-kódexekkel sem találkozunk a XIV. század előtt.

Magyarországon sem ismeretes a XIV. század előtt papírra írt kódex vagy oklevél. A minket érdeklő legrégebb papír-okirat 1274-ből való ugyan. Ez azon szövetség okirata, amelyet egyrésztől Károly Szicília királya, másrésztől IV. László magyar király megbízásából Spalato és Sebenico dalmáciai városok kötöttek Sarabelli Máté közjegyző előtt az Adriai-tengeren kalózkodók kiirtására. Ez valószínűleg másolat, de teljesen egykorú.

Magyar területen írt legrégebb papírokvél Miklós pozsonyi alispánnak a szentmártoni jobbágyok garázdálkodása tárgyában a pozsonyi káptalanhoz írott megkezesése 1306. december 17-én. Az oklevél évszáma éppen a „sexto”-nál kiszakadt, úgyhogy az oklevél közlője (Anjou-kori okmánytár) némi kétségét fejezi ki; de igen sok jel mutat arra, hogy az tényleg 1306-ból való (Pannonhalmi levéltár).

Kétségtelenül hiteles Gentilis bíbornoknak Pozsonyból 1310. május 2-án Benedek erdélyi püspökhöz papírra írt rendelete, amelyben az Erdélyre kivetett egyházi tilalomnak szigorú megtartását rendeli el és felszólítja, hasson oda a püspök, hogy László erdélyi vajda a Szent Koronát Károlynak kiadja. A papír kétségtelenül déli eredetű, víznyomás nélküli (Nemzeti Múzeum).

Hazai oklevéladóink közt eddigelé az egi káptalan 1319. évi oklevele a legrégebb papírra írott (Országos Levéltár). Utána jön Jakab szabolcsi főispáné, 1325-ből (Múzeum, Kállay lt.), majd 1326-ból ismét a Pozsony megyei főispáné, Mik-

lósé (Országos Levéltár). A 20-as évekből vannak még papírra írott oklevelek: 1326.: csanádi káptalan, 1327.: pécsi káptalan, ugyanezen évből Baranya megyei hatóság (mind Zichy lt., Zsély). A 30-as években; ekkor már nem csak káptalani és vármegyei, hanem országbírói, nádori, királynői, sőt királyi kancelláriában is előjön. Ettől kezdve konkurráló anyag a hártáival, pörök folyamán kiadott közbeszó oklevelekre, ideiglenes érvényű fassiókra, sőt Nagy Lajos idejétől kezdve első donációs oklevelekre is; főleg azonban correspondantiákra használták.

A nálunk fellépő XIV. századi papír, eltekintve a legrégebb példától, erős, érdes, víznyomatú vonalazással ellátott papír. E bordák szélesek, oly erősen kinyomva, hogy ujjal ki lehet tapintani. Később a század végén, a vonalazás sűrűbb lesz és nem tapintható ki. A XV. század 30-as éveitől azután kezd a papír vékonyodni s a simább papír helyt ad a vastagabbnak. Ezek a tulajdonok azonban nemcsak a mi papírunkat jellemzik, hanem általában mindenütt ilyen a papír.

Egy kancellária van, ahol papírra írt oklevéllel nem találkozunk: a pápai. Itt a papír csak belső hivatalos használatra szánt könyveknél, minők a regiszterek, számadások stb. fordul elő és pedig a XIV. század elejétől kezdve. Egyike a legrégebb minket érdeklő emlékeknek Gentilis bíboros számadáskönyve (1305-1312) a Vatikáni Levéltárban. Ugyanott az úgynevezett Regesta Avenionensia a papír-regiszterek, amelyeknek sora XXII. Jánossal kezdődik (1316-1334).

Könyvek, oklevelek formája

Tekercs. Az égett agyagtól, érc- és viaszlapoktól eltekintve, melyek már könyvformájúak: írásművészetnek legrégebb alakja a *tekercs*. Ezt a formát értik a görög βιβλος, βιβλιον (βυβ—), κυλινδρος, a latin *volumen*, *liber*, *charta*, *tomus*, s az ifjabb eredetű *rotulus* alatt (*rotula*). Az elnevezések (κυλινδρος, rotulus kivételével) megmaradtak a *könyvre* azután is, hogy ez más formát öltött. Az a körülmény, hogy a papirusz tekercs (*scapus*) alakjában került forgalomba, egyenesen az írásművek szokott alakjából folyó.

A tekercs előnye: hogy a papirusznak csak egyik oldalára írván, az összehajtás által az írás meg volt óvva a külső behatásoktól; az írott művek egységes formát

kaptak, ami könyvtári kezelésre alkalmassá tette őket. A rotulus vége (az eschatocollum) egy fa- vagy csont pálcára volt erősítve s erre volt a papirusz vagy hártya csavarva; ennek neve volt *umbilicus*, ennek kiálló végeit, melyek gyakran aranyozva vagy másképp díszítve voltak, nevezték *cornuá*-nak. *Frontes* nevet viselt az összecsavart tekercs széle, melyet lesimítottak, festettek, miként később a könyvek vágását. „*Ad umbilicum perducere vero evolvere*” képletesen: valamely ügyet teljesen elvégezni. A tekercs külső oldalán egy pergamen szeletet alkalmaztak ráragasztva, amelyen a tartalom volt jelezve; ennek neve: *indices*, *σλλυβοζ, πιττακιον*. Maga az egész tekercs pergamenborítékba, vagy esetleg emporretica papirusztokba került; esetleg több tekercs, amelyek egy egységes művet foglalnak magukba, egy tartóba (*capsa, scrinium*). Ilyen volt a régi könyv formája az ókorban. Ily teljes felszerelésű könyvek persze nem maradtak reánk, de régi képek (Pompeiben és Herculaneumban) valamint leírások így mutatják.

Az íróanyag összecsavarása: *plicare*; teljes kinyitása, átvitt értelemben a könyv bevégezése: *evolvere, explicare*. Innét *explicitus liber* = befejezett könyv. A rotulus-formától veszi eredetét a középkori könyvírók szokott befejezése: *explicit*.

A szöveg írása a papirusz vagy hártya egyik oldalán van, éspedig ókori munkáknál jobbra a rotulus hosszabbik oldalával párhuzamosan, elkülönített hasábokban. Az ilyen hasáb neve *paginae, schedae*. A hasábokat többé-kevésbé szabályos közök választják el egymástól, amelyek a papirusznál gyakran összeesnek a *commissurákkal*. Okleveleket, kivált leveleket is írtak így; de szokottabb volt azokat kisebb terjedelmük miatt egy hasábban, éspedig az anyag keskenyebb oldalával párhuzamosan (*charta transversa*) írni.

Az oklevelek e formája, mint a rotulus-alakban írott papirusz- emlékek utóhatása, állandó maradt a középkorban a hártyára írott notariusi okleveleknél, míg a másik forma váltakozik a transversával a rendes kancelláriai kiadványoknál, később uralkodóvá lesz az, ahol a sorok a hosszabb oldallal futnak párhuzamosan. Ilyesmí már papiruszokleveleknél is előjön; így például a ravennai oklevelek közt van egy 541-ből, amelynél a sorok a 96 cm széles és 55 cm hosszú papirusz hosszabbik felével párhuzamosak.

Úgy könyveknél, mint oklevélnél, ha az rotulus-formájú, ritkább eset az, hogy az anyag hátára is van szöveg írva (*spisthagraphi*), leginkább olyankor, amikor az eredeti szöveghez más valamit írtak hozzá pótlólag, vagy – ritkán okleveleknél – ha az anyag nem volt elég nagy.

A középkori írott rotulusoknál megszűnik a szövegnek hasábokba való írása, hanem azokat épp úgy írják, mint az okleveleket, a keskeny oldallal párhuzamosan (kevés kivétel van). Annyi hártát ragasztottak össze, amennyire szükség volt. Ilyenmű emlékek nagy számmal nem ismeretesek; ilyenek pl. Dél-Olaszországban az *Exultet*-ek (húsvét vigiliáján olvasott evangélium), némelyik 6-7 m hosszú, Necrologiumok, kolostorok krónikái, ily pl. a híres zürichi (4 m hosszú) címertekercs a XIV. század elejéről, e nevezetes heraldikai forrás. Franciaországban gyakoriak a XV. században a rövidített bibliák rotulus-formában, előkelő nemesi családoknál. Pelancius Felix, zenggi kancellár „Genealógia Turcorum imperatorum”.

Okleveleknél a rotulus-forma a középkorban sokkal gyakoribb. Eltekintve a régi papirusz-bulláktól, amelyek meg voltak pecsételve, a rotulus-oklevelek jobbára pecsét nélküliek, minők a notariusok instrumentumai. Pecséthez a rotulus-forma kevésbé volt alkalmas, de azért van köztük pecsétes is. Kivált függő pecsét, amely az anyag legalján van, nem szenved a rotulus-forma által. A notariusi oklevelek közt van 30-32 m hosszúságú is. Néhány kiváló példa: A Lengyelország és a német lovagrend közt folyt nagy pör, amelynek 1320 körül pápai követek vetnek véget, egy 17 m (rőf) hosszú és 24 cm széles hártát töltött meg és ezt 2 példányban írták le. Lübeck városának pöre a serkeni püspökkel több ilyen hosszú hártára van írva (1276-1317 közt), a legnagyobb circa 40 m hosszú. A lapok összeragasztásánál rendszerint a közjegyző jegye van odarajzolva. Előjön az is, hogy a paginák össze vannak varrva s a fonál vége lepecsételve.

A rotulus-forma igen alkalmas volt arra, hogy a tartalmat elzárják a nyilvánosság elől. A tekercset egy fonállal vették körül s ezt lepecsételték. Lübeckben pl. most is nagymennyiségű XIV. századi végrendelet van, melyeket mint duplikátumokat állítottak ki s azóta sem nyitottak ki. Kis pálcákhoz hasonlítanak, s kis helyet foglalnak el. Déli levéltárak pl. a velencei archivio notarile, Ragusa stb. ezrével őriznek

ilyen pálcákhoz hasonló levéltári anyagot. Oklevélmásolatok, jószág összeírások, leltárak gyakran ily alakúak. Egyike a legnevezetesebb emlékeknek az 1373-ban felvett leltár a louvrei könyvtárról, amely 100 egymáshoz varrott pergamenlapra van írva; az egész mintegy 70 méter hosszú.

Rotulus-formára, eltekintve a transversális oklevelektől, nálunk is van példa. Ilyennek kellett lennie Szt. István görög nyelvű oklevelének, amelyet a veszprémi apácának adott, mert azt Kálmán király 1109. évi megerősítése így írja le: „*Cum totum privilegium S Stephani de omnibus pertinentiis eiusdem monasterii cera sigillo eius esset involutum* (involvere=összehengeríteni, összecsavarni) *et inevitabili necessitate quarundam litigationum fuisset apertum ... exinamita fide veteris privilegii oportuit novum fieri.*”¹¹ A XIV. század óta vannak periratok, föllebbezések, melyek ezt a formát mutatják. Az Országos Levéltárban van egy több méter hosszúságú közjegyzői oklevél a XV. század elejéről, amely a pécsváradai apátság régi okleveleinek átiratait tartalmazza; az összeragasztási helyeken ott van mindenütt a közjegyzői jegy. Ily rengeteg nagy, gyakran 15-20 ív papírból összeragasztott lapokra írták nálunk a XVI-XVII. századi pöriratokat, amelyek azonban nem összegöngyöltve, rotulus-alakban, hanem zárt formában adtak ki.

A rotulus-formával kapcsolatban kell megemlékezni az oklevelek szokott alakjáról, a *pagina*-ról, amely elvégre is a rotulus-alakból eredt.

Az okleveles célokra használt hártya vagy papír nagysága, alakja, minősége annyira változott, hogy erre nézve biztos irányelveket felállítani nem lehet; a hártya pontos méreteinek és minőségének leírása csak oly esetekben lehet fontos, ha ezzel valami speciális kérdést akarunk megvilágítani. Az anyag nagysága mindig a ráírandó szövegtől függött. Régibb időkben ez sokszor formátlan, az elvágás nem történik egyenes vonalban; rendezett kancelláriánál, Németországon és a pápainál

11 „Mivel Szent Istvánnak az egész privilégiuma, amely ugyanezen monostor minden tartozékáról szólt, az ő viaszpecsétjével lett összetekerve, de bizonyos perlekedések miatt elkerülhetlenül fel kellett bontani ... hiszen a privilégium elvesztette hitelességét, újat kellett írni.” (Érszegi Géza: Szent István görög nyelvű okleveléről. Levéltári Szemle 1988/3. 3-13. p.)

már a XI-XII. század óta a formának a külső csínjára már jobban vigyáznak. Nálunk a XIII. század óta. Szinte követni látszanak Conradus de Mure ezt a szabályát;

„*Carta in qua scribi debet littera, (sit) expers [...], bene rasa, punnicata, scribentis manibus et usibus preparata nec nimis rigide dura nec nimis molliter tenuis. Sic quadrangulentur, ut latitudo longitudini respondeat convenientes, et nec latitudo modum debitum excedant et mensuram, sicut archa Noe in longitudine, latitudine, altitudine iussu Dei artificialiter et proportionaliter composita fuit et compacta ...Item scriptura littere seu epistole tam a capite quam a fine secundum debitam quadraturam cum spaciis ab omni latere, scilicet superius, inferius, dextrorsum, sinistrorsum, competentibus habere debet ductum seu terminos lineales, ita ut scriptura margines carte seu extremitates fugere videatur modo debito et decenti, alioquin carta sic detruncata proprietatem littere deformaret ... Unde carta seu carte forma non sit nimis longa, non sit nimis lata, spaciis ut dictum est regulariter ordinatis.*”¹²

Ezeket az ideális szabályokat általában csak teljesen berendezett, nagy gyakorlattal bíró kancelláriák követték. Általában úgy tapasztaljuk, hogy nálunk a hártával vagy papírral igen takarékosan bántak el. Levágott lapszélre, ferdén metszett szeletekre, hibás, lyukas hártýára akárhányszor írtak oklevelet; margóra a XIII. század közepéig alig hagytak helyet. Királyi okleveleknél a XIII. század közepe, hiteles helyieknél a XIII. század vége, bírói kiadványoknál a XIV. század első és városlaknál a század második fele óta van rendesebb forma.

12 „A hártýa, amelyre oklevelet kell írni, (legyen) mentes [...], jól ledörzsölt, vonalazott, az író kezének és használatának előkészítve, sem túl keményen durva, sem túl lágyan finom. Úgy négyzetesítik, hogy a szélesség a hosszúságnak megfelelően és a szélesség a kellő módot és mértéket ne hágia át, amint Noé bárkáját hosszúságban, szélességben és magasságban Isten parancsára mesterien és arányosan megalkották és megszerkesztették. ... Továbbá az oklevél vagy levél írásának úgy az elejétől, mint a végétől a kellő négyzetforma szerint, minden oldalától tudniillik a felsőt, alsót, jobbot, balt, megfelelő helyekkel kell bírnia a vonalvezetést és a vonalas széleket, hogy az írás úgy látszódjon, hogy kellő és illő módon elkerüli a hártýa széleit és végeit, máskülönbén az így megcsonkított hártýa az oklevél lényegét torzítja el ... Ezért a hártýa vagy a hártýa formája ne legyen túl hosszú, ne legyen túl széles miután a helyeket szabályszerűen elrendezték, ahogy elmondattott.”

A pápai, császári kancellária mondhatni már a XIII. század óta mellőzi a hibás, lyukas hártát (*quod in nulla parte sui debent, continere foramen vel suturam apparentem*); ilyesmi minálunk még királyi kisebb okleveleknél, mandatumoknál is gyakori. A hártának e hibája, amely már az írás előtt is megvolt, könnyen felismerhető azáltal, hogy az írás a hibás helyet kikerüli és hogy ez a helytapintásra kemény, éles szélű.

A hártya nagysága a minimális és maximális méretek között van. Vannak oly keskeny, kis oklevelek, amelyeknek magassága 2-3 cm, szélessége 5-6 cm. Példák a XIII-XIV. századtól. Egy pár igen nevezetes oklevelünk mérete: pannonhalmi 1001. évi oklevél 48x44,5 cm, I. Endre, 1055. 89x37 cm, Szent László-kori bakonybeli conscriptio 87x45 cm, Kálmán király, 1009., 61x47 cm, Kálmán király 1113-as zabori oklevele 62x48 cm. Ezek a legnagyobbak közé tartoznak. Igen nagyok pl. a XIV. századi osztálypörök stb. Vannak hárták, amelyek egy irányban 90-95 cm nagyok. Ez körülbelül a dimenzió határa; ennél nagyobbakat már két daraból kell összevarrni, mint ahogy ez az 1055. évi oklevéllel történt.

Az oklevél formája. A rendes oklevélforma és a transversális.

A rendes oklevélforma már a meroving papirusz-okleveleknél fellép; vannak olyanok, ahol a sorok circa 1 m hosszúak s a papirusz magassága 30-32 cm; ellenben pápai okleveleknél és magánosokénál ugyanezen időben szokottabb a transversális.

A forma nagysága legalább egy irányban a meglehetősen egyforma dimenziójú papirusznál adva volt. A pergamennél azonban ez változik, az arány a hosszúság és a szélesség közt mindig más-más. A régiebb időben sok a transversális alak, mondhatni a XI-XII. század óta válik túlnyomóvá a rendes forma. A rendes, szabályos elvágásra csak nagyobb fórumok vigyáztak, de még ezekenél is akad akárhány szabálytalanul, formátlanul elvágott hártya.

Nálunk a legrégebb oklevelek transversálisak; így pl. Szent István 1001. évi, I. Endre 1055. évi, Guden oklevele, Dávid dux adománya, Kálmán 1109-es oklevele. – A legelső rendes formájú oklevél Kálmán 1111. évi, azután a két II. István-kori

(Acha és Nana); ettől kezdve azután általánossá válik a rendes forma. A publicum instrumentumok azonban megmaradnak transverzálisok.

Könyvforma. A legrégebbi könyvforma a viaszos lapoké; ez volt a caudex (codex). Kétségtelen, hogy a pergamennek íróanyagul való alkalmazása idézte elő a könyvnek változott formáját. Azok a papirusz-kéziratok, melyek a VI-X. századból valók és könyvformát mutatnak, csak a pergamen alakját követik.

A könyvforma alapja az összehajtott pergamenlap, az ív, amelynek 2 levele (fólia) van. A régi könyveket azonban nem írták egymás mellé tett ívekre, hanem néhány ívet egymásba tettek s így mondhatni füzeteket képeztek. Egy ilyen normális füzet, amely 4 ívből (tehát 8 levélből) áll: a *quaternio* (τετραϋς, τετραβιον). Egy régi glossárium szerint: *quaternio dicitur ubi sunt quattuor diplomata*.¹³ Ezt az eredeti jelentését utóbb elvesztette, és általában csak füzetet értenek alatta, tekintet nélkül a lapok számára. Már a VII. században egy kéziratban ezt olvassuk: „*iste quaternio quinque folia habet*.”¹⁴ Újabb eredetűek ezen elnevezések: *binio*, *ternio*, *quaternio*, *sexternio*, amely 2-6 lap összehajtásából előálló füzetet jelentenek. Ezek a kifejezések átmentek a nyomtatott könyvekre is, és incunabulumok végén akár-hányszor olvassuk, hogy a könyv hány biternio, ternio stb.-ből áll.

Az, hogy egy quaternio hány ívből áll, igen változó. 2-10 ívig (esetleg többig) változik. A szabály az volna, hogy egy-egy könyv quaternioi egyformák legyenek, kivéve az utolsót, amely a körülményekhez képest változik. Ezért minden kódex pontosan átvizsgálendő, vajon teljes-e.

A kódexek anyaga rendszerint egységes, vagy papír, vagy hártya, vannak azonban vegyesek is. Az elrendezés ezeknél rendszerint olyan, hogy a papírquaterniók külső borítólapja (néha a belső is) hártya a nagyobb ellenállás céljából.

A quaterniók sorrendjét a *signaturák* és a *custosok* (*reclamantes*) mutatják. A *signaturák* betűk vagy számok, amelyek az egymás után következő quaterniókon

13 Quaternio-nak mondják, ahol négy diploma van

14 Ennek a *quaternio*-nak öt *folium*-a van

sorrendben folytatódnak. Használatuk igen régi időkre megy vissza; vagy minusz-kula vagy majuszkula betűk római vagy később arab számjegyek, sokszor cifrázva vagy keretbe foglalva. Helyük többnyire a ternio utolsó levelén van, ritkábban az elsőn (a könyvnyomtatás ideje óta inkább az elsőn). A *custosok* a quaternio utolsó levelére alul írt szavak, amelyek a következő quaternio első szavai. Legelőször a XI. században jönnek elő de csak a XIII-tól gyakoriak.

A kéziratok régi formája a széles *quart* vagy teljesen négyzetforma. Gyakori az egyes lapoknak 3-4 hasábra osztása úgy, hogy kinyitva 6-8 hasáb áll az olvasó szeme előtt, ami a régi papirusz tekercsek beosztására emlékeztet. Ezek mellett már a IV-V. században gyakori a 2 sőt 1 hasábos beosztás. A 6. századtól ritka a 3 hasábos beosztás, kivéve ha az írott mű természete (glossarium, vocabularium stb.) azt szükségessé teszi. Közöséges kéziratoknál fólió vagy quart formában később leggyakoribb a 2 hasábos, kisebbeknél az 1 hasábos beosztás. A legrégebbi quadratumforma idővel helyet adott olyannak, ahol a magasság nagyobb a szélességnél. A legváltozatosabb dimenziójú és formájú kéziratokkal találkozhatunk. A legkisebb formájúak a feljegyzési könyvecskék, imádságos könyvek, a legnagyobbak a törvények, bibliák, missálék, passionáriumok, antifonálék s más templomi, kari célokra szolgáló könyvek.

A kézirat formáját régen ritkábban jelezték így: in folio, quarto stb.; gyakoribb a nagyságnak általános megjelölése pl. in *Magna, parva forma (volumine), volumen maximum, valde magnum, magnum, longum, mediocre, parvum, parvulum, minusculum, parvum sed altum*. Pl. a Gutkeled Biblia „*una biblia in duobus maximis voluminibus*”.¹⁵ Egy XV. századi katalógus így ír le egy régi Ótestamentumot: „*in maximo volumine ut vix a tribus hominibus feratur*”.¹⁶ Még ma is szokás a régi fol. 4°, 8° elnevezésekkel jelölni meg a formát, e helyett jobb azonban ha a fontos kódexeket centiméterek szerint írjuk le.

15 Egy Biblia két igen nagy *volumen*-ben

16 igen nagy volumenben, hogy három ember által is alig hordható

Egy-egy levél neve *charta, folium, pagella*. Ennek két oldalát így jelölik: *recto, verso, tergo*. Újabban egy mellé helyezett *a, b* betűvel. Egy oldal *pagina, facies*; a sor: *linea, versus, riga*. Ezek együttvéve egy-egy lapon quadraturát képeznek; az üresen maradt lapszél neve; *spatia, margines, extremitates*.

Könyvformájú oklevelek. Igen hosszú okleveleket, mint említve volt tekercs (rotulus) formában írtak. Ez azonban igen kényelmetlen forma volt, mert nem engedett áttekintést a szöveg felett. Ezért elszórtan bár, de kezdik a könyvformát alkalmazni. Quaterniot (füzetet) vettek elő s valamennyi lapot átfűzvé, ezt egy fonállal könnyen lehetett megpecsételni. Ilyen formában van tartva a Bajor Lajos (1314-47) által megerősített felső-bajorországi Stadtsrecht, amelyet épp ezért „das versiegelte Buch” névvel neveztek. Ilyen a IV. Károly császár által kiadott aranybulla valamennyi példánya; az 1448. évi bécsi konkordátum, a nagy salzburgi privilégiummegerősítés III. Frigyesztől, amely 20 „puchszweise” írott lapból áll. – Franciaországban ez a divat Giry szerint csak a XVI. században lép föl a királyi kancelláriában.

Vannak országok, ahol ez a forma sehogyan sem honosodott meg, ilyen pl. Anglia. Amikor 1474-ben a Hanza-városok az ún. utrechti szerződést az angol királlyal Brüggeben megkötötték, a városok megbízottai a szerződés két példányát hozták magukkal. Az egyik példány könyvformájú volt, amelynek lapjait vörös-fehér selyemszál fűzte össze; ezt azonban az angol megbízott kifogásolta, mert „*minus conforme usui et consuetudini*.”¹⁷

A külföldön eddig nem ismeretes régibb példa a XIV. századinál. Hazánkban azonban könyvformájú oklevélről már a XII. században történik említés. Biztosan megállapítható, hogy két igen nevezetes, III. Bélától és Imre királytól való s az aradi káptalan részére szóló oklevelünk, amelyeket sajnos csak igen kis töredékekben ismerünk, könyvformájú (*in forma libri seu quaternii*) volt. Ezen oklevelek rendkívül terjedelmesek voltak, fel voltak benne sorolva az aradi káptalan összes

17 „kevésbé felel meg a használatnak és a szokásnak”

jogai, birtokai, a határokkal együtt; s mindebből alig egy kis töredéket ismerünk. Annyi tény, hogy III. Béla 1177. évi oklevele könyvformájú volt, melyet Imre 1202-1204 közt szintén könyvformában írt át, később Zsigmond császár által a XIV. század végén megint könyvformájú oklevéllel erősített meg. Így mondja Imre király okleveléről a váci káptalan 1337-ben: „...*prepositus ecclesie Orodien-sis exhibuit nobis privilegium in modum quaternii seu libri factum serenissimi principis domini Hemerici quondam regis super possessionibus eiusdem ecclesie confectum, sigillo eiusdem domini regis consignatum...*”¹⁸ Zsigmond király okleveléről pedig a csanádi káptalan 1405-ben „*Blasius custos ecclesie Orodien-sis ... exhibuit nobis quoddam privilegium serenissimi domini Sigismundi Dei gratia Hungarie appensione sui sigilli duplicis communitum et propter multitudinem eius scripturarum ad modum libri conscriptum, tenoremque privilegii condam domini Bele regis felicitis recordationis confirmative in se habens*”.¹⁹

Hogy e nagyszövegű, igen fontos oklevelekből oly csekély töredékeket ismerünk, azon kívül, hogy az aradi káptalan levéltára elpusztult, köszönhetjük annak, hogy a káptalanok, amelyeknek azt átírás végett bemutatták, csak annyit írtak belőlük át, amennyire valamely pör alkalmával okvetlen szükség volt, a többit elhagyták. Így tesz a csanádi káptalan 1334-ben: „*nomina vero iobagionum, que in eodem privilegio continebantur, propter eorum multitudinem numerosam, quia nobis scribendo tedium generabant, non rescripsimus, sed rescriptioni supersedimus eorundem.*”²⁰ Vagy a váci káptalan 1337-ben: „*cetera autem in eodem privilegio contenta propter nimiam prolixitatem transscribi non facientes, sed tantum que fuerint*

18 „... az aradi egyház prépostja bemutatta nekünk a fenséges Imre herceg úr, néhai király ezen egyház birtokairól készült, ezen király úr pecsétjével megerősített, könyv vagyis *quaternio* módjára készült privilégiumát ...”

19 „Balázs aradi őrkanonok ... bemutatta nekünk Zsigmond, Isten kegyelméből Magyarország fenséges urának, az ő kettős pecsétjével megerősített és írásának terjedelmessége miatt könyv módjára megírt, néhai boldog emlékezetű Béla király úr privilégiumának tartalmát megerősítően magába foglaló privilégiumát.”

20 „A jobbágyok neveit pedig, amelyek ezen privilégiumban tartalmaztatnak, számos sokaságuk miatt, mivel nekem az írásból unalom származott, nem írtam át, hanem ezeknek átírásától megkíméltem magam.”

*magis necessaria...*²¹ A káptalanok e kényelmes eljárása fosztott meg bennünket ezen, Európában is talán első példát képező és tartalmilag is igen fontos oklevelünk ismeretétől.

Az aradi oklevél példája mutatja, hogy a XII. századtól kezdve volt nálunk példa könyvformájú oklevélre. A legelső, amely reánk jutott az 1391. évi turóci és lipői registrum, voltaképpen Bebek Imre országbíró ítéletlevele. A XV. századtól azután ehhez jönnek nagyobb pörökben hozott terjedelmes végleges ítéletek, régi oklevelek nagyobb mennyiségű átírásai, privilégium-megerősítések, törvények. A XVI. századtól még címeres levelek terjedelmesebbjei, díszdiplomák stb. Ezen okleveleknél a pergamenlapokat 4° vagy 2° formában egymásba tették s a pecsétet tartó zsinórt aztán valamennyi lapon keresztülhúzták. Tömeges átírások alkalmával mindenesetre kényelmesebb volt ez az eljárás, mint ha az okleveleket egyenként, külön lapokra írták volna; mert egy aktussal, egy pecsételéssel valamennyit egyszerre lehetett hitelesíteni.

Az íróanyag előkészítése

A kereskedésből a scriptorok kezébe jutott papirusz vagy pergamen még nem volt teljesen alkalmas az írásra, azt erre elő kellett készíteni. Az előbbi sokszor még simítani, enyvezni kellett; a simítás kalapáccsal vagy elefántcsonttal (kagylóval) történt. Hogy a pergamennél miben állott ez az előkészítés, elmondja egy, a XII. század elejéről való prédikáció: „*Scitis quid scriptor solet facere. Primo cum rasotio pergamenum purgare de pinguedine, et sordes magnas auferre; deinde cum pumice pilos et nervos omnino abstergere. Quod si non faceret littera inposita non valeret, nec diu durare posset. Postea regulam apponit, ut ordinem in scribendo servare possit.*”²² E munkásság teljesen berendezett műhelyekben, kolos-

21 „egyéb ezen privilégiumba foglaltak, a szerzőlötti terjedelmesség miatt nem íratattak át, hanem annyit, amennyi inkább szükséges lesz.”

22 „Tudjátok meg, hogy a scriptor mit szokott csinálni. Először dörzsöléssel a pergament megtisztítani a zsírtól és a nagyobb szennyekeket eltávolítani; azután a *pumex*-szel a szőröket és az ínszálakat teljesen lehorzsolni. Hogyha nem tenné, ráhelyezett betű nem lenne erős, sem pedig hosszú ideig nem tarthatna. Ezután regulát alkalmaz, hogy az írásban a rendet szolgálhassa”.

torokban szerzetesek között be volt osztva. Egy XV. századi irat ezt így adja elő: „*Scindat unus pergamenum, alius purget, tertius lineando scriptoribus aptet, alius encaustum, pennas alius ministret.*”²³

A pergamen első tisztító eszköze a *rasorium sive novacula* egy félhold alakú éles vas, melynek konkáv oldalán fanyele van. Lehet, hogy palimpszesztek készítésére is használták. Johannes de Janua glossariuma szerint: „*ferreum instrumentum, quo solet radi et parari pergamenum.*”²⁴ Ehhez hasonló eszköz volt a *plana* vagy *planula*, melyről a kommentár csak azt mondja: „*Plana proprie dicitur ferreum instrumentum, cum quo pergameniste preparant pergamenum.*”²⁵ Innét a *planare*=*planieren* szó.

Erre jött a *pumex*-vel (súroló kő) való *pumicatio*, amelynek nyomai sok hártván karcolások formájában láthatók. A *pumicationak* különösen nagy gonddal kellett történnie könyvírásra szolgáló pergamennél, mert itt mind a két oldalra írtak, ellenben okleveleknél, a hátlap, ahová írás nem jött, rendesen kissé érdesebb maradt. Déli hártván a *pumicatio* után jött okleveleknél a *cretatio*. Ehhez a *corrosoriumra* volt szükség („*Corrosorium, schab eyssen, ponitur pro instrumento scripturis, per quod creta diminuitur in pulverem spargendum in pergameno*”²⁶).

Az előkészítéshez tartozik a pergamen hibáinak kijavítása; a meglevő lyukakat beragasztották, néha igen nagy ügyességgel, vagy összevarrták (*reparatio foraminum*). Az összevarrás nedves állapotban finom lószőrrel vagy selyemfonállal történt. Előkelő kancelláriák (pápai, császári) kiadványainál aránylag ritkább a hibás, lyukas pergamen, stb. megvolt a szabály „in nulla parte sui debet continere

23 „Az egyik vágja fel a pergament, a másik tisztítsa le, a harmadik vonalazza meg és így adja a scriptorok elé, egy másik a tintát, ismét másik a pennákat készítse elő.” (Mezey, 47. sz.)

24 „... vasból való eszköz, amivel a pergament le szokták borotválni és előkészíteni ...” (Mezey, 48. sz.)

25 „Plana – azt a vasból való /egyenes/ eszközt mondják így, amivel a pergamenisták a pergament előkészítik.” (Mezey, 49. sz.)

26 „Corrosorium – faragókés, scriptor eszköze, amivel akrétát porrá vágja, hogy alkalmas legyen a pergamenen szétszórásra” (Mezey, 52. sz.)

forame vel suturam apparentem”; de kisebb kancelláriák kiadványainál igen gyakori. Az írás az ilyen hibás helyet gondosan elkerüli.

A vonalazás. Gondosan írott kódexeket előbb megvonlazták, még ha ennek nyomai nem is látszanak; így kellett tenni, ez látszik a sorok rendjéből. Már a herculaneumi papirusz-töredékeken látszik vonalazás nyoma, mégpedig ólommal húzott vonalak. A sima és erős pergamenen azonban ez az eljárás nem volt egészen alkalmas, stb. mást lehetett, jobban alkalmazni; ott a nedves pergamenre vak vonalat húztak, mégpedig rendszeren a szőr-²⁷oldalon. Ez a legrégebb pergamen-kéziratokra mondhatni szabály. Az élesen benyomott vonás sokszor elvágta a finom hártját. A betűk a latin kéziratokon e vonalon állnak, a görög kéziratokon azonban a X. század óta e vonalon függenek. Ilyen vak vonalakkal jelölik meg a sorok néha hasábok végét is, mondhatnók az írás tükrét. Emellett előfordul ólom, vagy vörös krétával való vonalazás is. A XIV. századtól kezdve (okleveleknél korábban) a tintával húzott vonal (színessel is) is sűrűn jön elő.

A vonalazáshoz szükséges szerszámok: a *cirkalom* (*circinus, punctorium, punkteysen* – *Punkteisen est instrumentum acuti anguli ad perforandum subtiliter pergamenum*²⁷), *subula* (árszerű hegyes szerszám), *plumbum* (ólom). A cirkalommal való kijelölése a sorok távolságára a lap szélén: a *punctatio, pungire, punctare*. Az egyenes vonalakat vonalzó segítségével (*regula, canon, norma*) húzták, mégpedig egy vaskerékkel, amely műveletet úgy hívták: *sulcare*, vagy egy éles fadarabbal, amelynek *ligniculus* volt a neve. A vonal maga γραμμη, *linea*, későbbi barát-latin-sággal *riga*.

Vonalazás oklevelekben. Papirusz-okleveleknél a vonalazás könnyen el volt hagyható, mert az anyag vízszintes rostjai megadták az irányt. Mikor átmentek a pergamenre, eleintén itt sem tartották szükségesnek a vonalazást, ami a kéziratoknál már régi szokás volt. A VIII. század végéig nincs frank birodalmi oklevél,

27 „... hegyes végű eszköz a pergamen átszúrására” (Mezey, 55. sz.)

ahol vonalazás volna. Nagy Károly idejében kezdődik a vonalazás, mégpedig az előlapon vak vonalakkal. Ez változó rendszerrel tart a XI. század végéig, de mindig vakvonalakkal, amikor IV. Henrik alatt fellép a színes- és tintavonalazás s nagy ritkán a függőleges sorhatároló vonalazás is. Szabály úgy látszik nem volt erre, mert vannak oklevelek, ahol semmi vonalazás sincs s a sorok egymástól való távolsága igen különböző. A későbbi időben (XII-XIII. század) nagyobb a szabályosság; mégpedig az előlapon vakvonalazással a többség; de hátlapi és tintavonalazás is előjön.

A pápai kancelláriában addig a korig, amíg papirusz az oklevelek anyaga, nincs vonalazás; amíg a régi ún. pápai kuriális írás kurzíva divatja tart, a pergamenbullák sincsenek vonalazva; csak a XII. század elejétől lesz a vonalazás általánossá; de a szisztéma folyton változik. Legtöbbször csak a horizontális vonalak vannak meg, a vertikálisok csak a XIII. századtól rendszeresen. Hogy a paginákat bullaírás céljaira (esetleg mások) jó előre előkészítették, mutatja, hogy számos esetben a már előre húzott vonalak beíratlanok maradtak, vagy a szöveg a vonalazáson túl is terjedt.

Ami a magyarországi praxist illeti, tény, hogy a gyakorlat a XIII. századig (kisebbség oklevéladó testületeknél azon túl is) igen ingadozó volt. A XIII. századig a vonalazás minden módjára tudunk példát. A túlnyomó többségen látható vonalak sincsenek s a sorok távolsága is egyenlőtlen. Némelyiknél (pl. Szent István 1001) a punctoriumnak nyomai vannak, de vonalak sincsenek; itt tehát utóbb eltörölt ólom vagy színes kréta vonalakra kell gondolnunk. A hátlapon elől kiemelkedő vonalakkal van vonalazva: I. Endre 1055. évi oklevele, a pannonhalmi Szent László-kori renovatio, Kálmán 1109-es oklevele és még 3 királyi oklevél a XII. századból. Előlapon vonalazva II. Béla 2 és II. Géza 1 oklevele. Tintával: a zabori oklevél 1111-ből, II. Gézától 2 és Imrétől 2. Teljes rendszertelenség uralkodik a XIII. századig. Ekkor az ünnepélyesebb királyi és káptalani oklevelek rendszerint vonalazták, mégpedig az előlapon vakvonalakkal; a tintavonalazás kivált egyes hiteles helyek okleveleinél mélyen be a XIV. századig megmarad; de azért tömördek az oklevél, kivált papírra írott, ahol semmi vonalazás nincs.

Íróeszközök

Viaszlapokra az írást vas vagy csont hegyes pálcákkal karcolták be (*stílus, graphium*). Ezen eszköz másik vége le volt gömbölyítve vagy lesimítva és arra szolgált, hogy azzal a viaszra karcolt betűket eltüntessék. „*Stilum vertere*”=eltörölni, kijavítani.

Tintával, festékkel való írásra elsősorban az *írónád* szolgált (*calamus, canna, inucus, fistula*). A legjobbakat Egyiptomból kapták a papirusszal egyetemben. Aránylag későn lép fel (IV. században) először az *írótoll* (*penna*, amely utóbb a *calamus* nevet is magkapta), mégpedig a libatollból készült írószerszám. A két írószer hosszú ideig paralell használatos. Sevillai Izidor (VII. század) így írja le egymás mellett a kettőt: *ex his enim verba paginis infiguntur; sed calamus arboris est, penna avis, cuius acumen dividitur duo in toto corpore unitate servata.*²⁸ Mikor szorította ki a toll teljesen az egyiptomi nádat, (mert az európai nem volt alkalmas írásra) nem tudjuk. Lehet, hogy ez a XI-XII. század fordulóján történt. Kivételképpen már a középkorban is történt említés ércből (különösen ezüsből) készült írótoll, de a kifejlődött középkor rendes íróeszköze a toll (*penna*) volt.

Tinta. Régi kéziratok tintája fekete vagy sötétbarna, de igen jó minőségű. Mint-hogy azonban a XIII. század óta egyre nagyobb arányokban kezdenek írni, a tinta minősége is alászállt, gyakran szürkés, sárgás lesz vagy egészen elhalványodik.

Neve görögül *μελαν, γραφικον μελαν*; latinul *atramentum* (*librarium* és *sutorium*.) A középkori latinságban: *encaustum* (*incaustum*), ami eredetileg meleg úton előállított tintát jelent, később általában az *atramentumot* jelenti. Innét az olasz *inchiostro*, a francia *encre*, az angol *ink*. *Tincta* elnevezés is előjön nagy ritkán (legrégebbe a IV. században).

Az ókori tintában nem volt ércrész. Ez az oka, hogy olyan volt, mint valami festék, könnyen le lehetett mosni, nem hatott be az anyagba, kivált ha friss volt az

28 „... A szavakat ugyanis ezek rögzítik a lapra, de a *calamus* a növényhez tartozik, a toll viszont a madárhoz. Ennek hegyét ketté metszik, de egészben egy marad ... „ (Mezey, 208. sz.)

írás. A lemosásra használták a spongia delebilis-t és a spongia punicát. A középkori tinta már erősebben nyomult be az anyagba, azt nem lehetett szivaccsal lemosni; a középkori írónak már novacula-t kellett elővenni, ha valamit el akart tüntetni, azzal radírozni, pumex-szel, mésszel elsimítani a kivakarás helyét. Ennek az az oka, mert a középkori tintában már ércrészek is vannak. Fő alkotórészek: korom, vitriol és csersav (ez minden tintában van); ezen kívül esővíz, gyanta (gumi), ecet, sör, bor. A középkorból számtalan recept maradt fenn jó tinta készítésére, vannak olyanok is, melyek hártýára és papírra külön írják elő a jó receptet. A jó tinta igen keresett volt, mert ettől függött az írás szépsége.

A fekete tinta használata kéziratokban, oklevelekben, általános. Conradus de Mure ez utóbbiakra ezt a szabályt adja: „*Scriptura littere, regulis orthographie observatis, una et eadem manu, sine omni vicio in loco suspecto, incausto non discoloriter nigro, a primo usque ad ultimum equali formata ductus scribatur.*”²⁹ Ez általában az oklevelek túlnyomó többségére áll; de azért vannak olyanok, ahol 2-3 különböző tintát esetleg kezdet is konstatálhatunk, anélkül, hogy az oklevél hitelessége kétséges volna. Így vannak pl. német császári oklevelek, amelyeknek egyes részeit különböző időben, esetleg az utód alatt írták; nálunk pl. bírói oklevelek, amelyeknek bevezető részeit előre elkészítették s a folytatást a tárgyalás után írták hozzá. Ilyenek a pápai búcsúlevelek nagy része, amelyeknél a formulare szintén előre kész volt s a neveket és a dátumot így írták hozzá.

Nálunk egyetlen terület van, az ország délkeleti részén, a régi Krassó, Temes megyék és a Szörényi bánóság területén, ahol leginkább a megyei hatóság a XIV-XV. században fekete helyett kékes-zöldesszürke tintát használt. Ez oly feltűnő, eltérő szín, hogy ezen oklevelek írásukkal kiválnak a többi közül. Ezt meg kell jegyezni, nehogy azok ezért valaki előtt gyanúsnak tűnjenek fel.

Vörös tinta. Készül miniumból és cinóberből. Már egyiptomi kéziratoknál előjön, hogy munkák egyes részeit könnyebb szembeötlés végett vörössel jelölik meg.

29 „Az oklevél írása a helyesírási regulát szemmel tartva, egy és ugyanazon kézzel, gyanús helyeken lévő bármiféle hiba nélkül, nem elszíntelenedett fekete tintával, az elsőtől az utolsóig egyforma vonalvezetéssel írasson.”

Innét jön a római szó: *rubrica*. A legkorábbi latin kéziratokban (IV-VI. század) egy mű részeinek, első sorai vannak vörössel írva. Ezek után a középkorban általánossá vált az, hogy nemcsak egyes részeket rubrikáltak, hanem gyakran minden fontosabb szót vörössel jelöltek meg. Előfordul kommentároknál, hogy a főszöveg, amit magyaráznak vörössel van írva, a kommentár feketével. Nagyon kivételesen azt is látjuk, hogy igen díszes kéziratok vörössel írvák (a címek arannyal). Egy kéziratot vörössel megjelölni, vagyis a címeket, kezdősorokat és -betűket, fejezeteket, a kolofont, esetleg lapszéli jegyzeteket, signaturákat és custosokat vörössel írni, így nevezték: *rubricare*.

Ettől különbözik a bizánci császárok bíbor tintája: $\kappa\upsilon\upsilon\nu\beta\alpha\rho\iota\zeta$, *sacrum encaustum*, amelynek használata csak a császárnak volt fenntartva. Másnak ez halálbüntetés terhe alatt tilos volt. Ez a bíborcsigából készült. Jusztiniánosz kora óta megmaradt a bizánci császároknál a szokás, hogy nevüket s esetleg az oklevél egyes részeit, pl. a dátumot vörössel írják (később cinóberrel vagy miniummal) ediktuumaik alá. Ilyenek pl. a görög császárok levelei a pápához.

Másutt ez a szokás csak ott van meg, hol a bizánci befolyás kétségtelen. Pl. a beneventi, capuai hercegeknél, a szicíliai normann királyoknál, szerb despotáknál, moldvai-havasalföldi vajdáknál még a XV. században is.

A mi okleveleinkben színes betűnek, iniciálisoknak használata igen ritka. Ha ékeesebb az oklevél, annak kezdőbetűit tollrajzzal teszik ékeesebbé, sőt maga az első sorban a díszesebbé tétel céljából alkalmazott hosszabbított írás is ezt célozta. Ez IV. Béla idejéig maradt meg nálunk az oklevél kezdetén, az invocatio-nál, átváltozva alatta columnáris írássá. E királyunk alatt fordul először elő a színes festék (vörös-kék) alkalmazása kezdőbetűknél éspedig a turóci prépostság alapítólevelében, amely arany pecséttel van ellátva (Országos Levéltár). Általában vörös tinta okleveles használatban nálunk ismeretlen, a XV. század eleje óta címeres levelekben előjövő festmények, lapszéli díszítések más kategóriába, a miniatúr-festészet körébe tartoznak.

A zöld és a kék szín (azonban jobbra a XII. századtól kezdve) ugyanazt a szerepet viszi helyül-közzel, mint a vörös. Jobbra kezdőbetűknél, kiemelendő részek-

nél alkalmazzák. A zöld szín a keleti fejedelmeknél és főpapoknál azok aláírásaira is használatos.

Az *arany* és *ezüst* írás bíborpergamenre visszamegy a IV. századig; keleti eredetű (bizánci), de a latin kéziratok is átvették és továbbfejlesztették s a középkor első századaiban mintegy a XI. századig alkalmazták isteni tisztelet céljára szolgáló díszkéziratoknál. Kivált Nagy Károly korában vett nagy lendületet. A bibliográfia ismeri és számontartja ezeket a remek darabokat, melyeknek száma természetesen nem nagy. Jobbára evangéliáriumok, pszaltériumok, graduálék. Olyan kéziratok, amelyekben csak egyes lapok vannak bíborhártyára arany-ezüsttel írva, már több van, ilyen a gyulafehérvári evangéliárium (két evangélistát tartalmaz). Egész arany-bíbor kódex jelenleg nincs Magyarországon. Hajdanta volt egy nevezetes darab Mátyás király hírneves könyvtárában: egy evangéliárium, amelyet III. Henrik császár (1024-55) a speieri egyház részére készíttetett s mely azután Mátyás királyhoz jutott. Ez a remekmű Mátyás halála után valószínűleg Miksa császár útján külföldre került, ma az Escorial-i spanyol királyi könyvtárban van. Egy másik igen késői példáját (már a könyvnyomtatás idejéből) tudjuk szintén hazánkból. Ilyen a Beatrix királynő számára készült kódex (Diomedes Caraffa: De institutione vivendi), amely bíborhártyára aranyírással készült, az ajánlás és a befejezés ezüsttel írva. Egyes részek arannyal írva a kéziratokban gyakoriak pl. ajánlás, cím, kolofon (Livres d'heures, Corvin-kódexek).

Kivételesen előjön az is, hogy okleveleket írtak így. Ez is bizánci eredetű, ahonét azután Dél-Olaszország is átvette. Persze ilyesmi csak igen kivételesen, igen fontos díszokleveleknél fordul elő, melyek legtöbbször nem is az eredeti kiadványok, hanem azoknak egykorúlag kiállított dísz-másodpéldányai. Nagyon kivételesen a német birodalmi kancellária is követte ezt a gyakorlatot. Ilyen pl. I. Ottó privilégiuma az egyház részére (962) a Vatikáni Levéltárban, II. Ottó nagy adománya neje, a görög Theophanu császárnő részére (972) a wolfenbütteli levéltárban. Ilyen volt III. Ottónak egy oklevele szerint a híres Donatio Constantini-ról szerkesztett hamis oklevél is, amelynek hamis voltát Lorenzo Valla már a XV. század közepén kimutatta. Nálunk ily oklevél nincs.

Arra, hogy az oklevél egyes részeit, a bekezdő szavakat, egyes neveket arannyal írjanak, már sokkal több a példa. Ilyesmire Olaszországban már a XII. századból van eset. Minálunk arany az oklevelek írásában (eltekintve a címeres levelek festményeitől) Mátyás király előtt nem fordul elő, s ekkor is igen kivételesen.

Egyéb színek festmények, lécs- és homlokdíszek, díszesen, több színben festett kezdőbetűk oklevelekben, leginkább armálisokban, igen ünnepélyes formájú kiadványokban, pl. a kardinális-kollégium búcsú engedélyező-okleveleiben, jobbára csak a XV. századtól kezdve jönnek elő. Festett címerű oklevelek sora Németországban Vencel királlyal (XIV. század vége), nálunk Zsigmonddal (1405) kezdődik. E festmények és díszítések néha, kivált a renaissance korában kivitel és színpompa tekintetében a miniatűr-festészet remekei; de éppen ezért azok méltatása már nem a paleográfia körébe, hanem a művészettörténetébe tartozik.